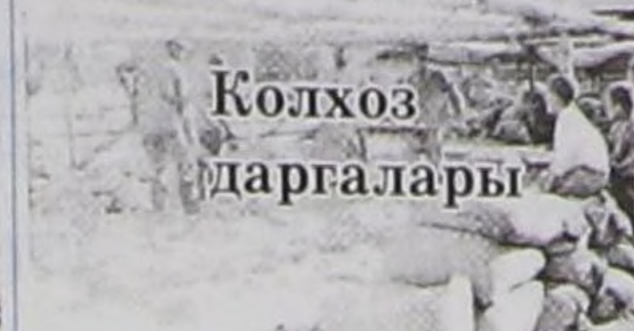

Машиналарга
эптиг. А кижилерге...

Колхоз
даргалары

Ачы-буянның өргээзи

№ 122 (18549)

1925 чылдын
август 31-де үнүн эгелээн

<http://shyn.ru>

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Галар өртээ хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың
сентябрь
30
ВТОРНИК

Чонунуң чаагай чоруу дээш

Дүүн, сентябрь 29-та, Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийиги чыыжының бирги сессиязының баштайгы организастыг хуралы болуп эркен. Организастыг хуралды эгелээриниң мурнунда Тыва Республиканың Төп соңгүлдә комиссиязының даргазы Б.Д. Ондар Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттарының чаңгыс аай соңгүлдә округунуң талазы-биле база 16 чаңгыс мандаттыг соңгүлдә округтарының талазы-биле 2014 чылдың сентябрь 14-те соңгүлдаларның түңнелдерин дыңнадып, Тыва Республиканың (парламентизиниң) ийиги чыыжына 32 депутат соңгүтүрүп, республиканың дээди хоойлужудулга органынга депутаттарының четкелеттингенин чарлаан.

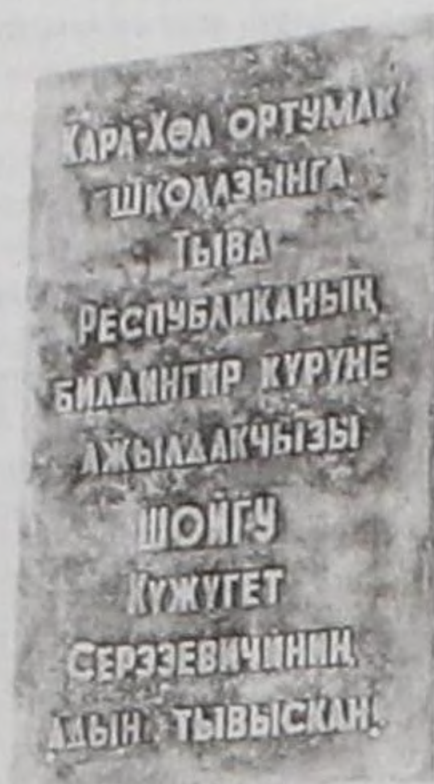
(Уланчызы 5-ки арында). ➡

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ийги чыыжының бирги сессиязы.

Шойгу деп атты эдилээри — улуг харыысалга

Кара-Хөл ортумак ниити билиг школазынга Күжүгет
Серээевич Шойгунуң адын тывыскан байырлалдан
фоторепортаж

Хиндиинде хир
чок аяс хүн — сен-
тябрьның 24. Бай-
Тайга кожууннун
Дапсы-Аксы суур.
Билдингир күрүне
болгаш хөй-ниити
ажылдакчызы, жур-
налист, чогаалчы
Күжүгет Серезевич
Шойгунуң адын
Кара-Хөл школа-
зынга тыпсыры-
ның байырлалы
эгелээринге белен.
Кара-Хөл ортумак
ниити билиг шко-
лазы каас-ши-
ник дериттинипкен
хүндүлүг аалчыла-
рын манап тур. Рес-
болуп келген хүрөң
өгнү школа даштын
байырлалы сарыла

Хенертен хөй чон хөлзеп, школа херимнийн даштынче шупту шуужупту. Кончуг чараш, бедик, кылаң кара машина-даа кээп доктаады. Оон хүндүлүг аалчылар – ТР-нің Чазаның Даргазының оралакчызы А.П.Дамба-Хуурак, ТР-нің Дээди Хуралының (парламентизинин) даргазы К.Т.Даваа, ТР-нің өөредилге болгаш эртем сайыдының оралакчызы В.М.Монгуш, ТР-нің культура сайыдының (Уланчызы 2-ги арында). ➡

Азия төвүндө «Улуг-Хем хуну»

Тывада регионнар аразының «Улуг-Хем хүнү» экологтуг байырлалды демдеглээри чаңчылчаан. Күчүлүг хемге тураскааткан хемчегни Красноярск крайның, Хакасияның болгаш Тываның девискээринге 2 чыл бурунгаар сентябрьның сөөлгү субботаазында эрттирип эгелээн. Ооң кол сорулгазы — чурттакчы чоннуң кичээнгейин хемниң экологтуг байдалынче угландыраы. Бо хемчегниң төлөвилелин Орус географтыг ниитилел болгаш Русгидро тургускан болгаш үстүнде 3 регионнуң удуртулгазы оларны деткээн.

Күстүн башкы айының 27-де найысылалдың чаарттыган кезээ, чоннуң ынак дыштаныр чери — «Азия төвүнүң» девискээринге чоннарның найыралын доңнаштырган күчүлүг Улуг-Хем хүнүн кызылчылар ыры-шоор, танцы-сам-биле демдеглээн-нер. Хоорайны аян-шинчи киир каастап турар эрик кыдыында чурукчулар бийири-биле чуруттуган, чурук тырттырар аппараттарында бот-боттарын тырттырып турар улус-даа кайы хөй.

«Тывахарылзаинформ» ААН-ның аяылдакчылары соайлыг телефон-биле харылзажырының болгаш хоорайлыг аразының теле-көвүрүүн Wi-Fi зоназын дамчыштыр тургузуп, улуг-бичии улусту ойнадып, тиилекчилерни-даа шаңнадылар. Оларның бирээзи Кызылдың №3 школазының 6-гы класының өөреникчизи Шойгу Достай айтырыгга шын болгаш тода харылааш, тиилекчилер санынче кирген. Ында улус солун-хөглүг ойнаан, «Азия төвүнүн» чаарттыгган тураскаалын Кызылдың уран чүүл колледжизинин студентизи Андрианна Оюн чуруп каастаан олур. А Айдыс, Гюльнар Хомушкулар ол хүнүн куда-дой эрттирип турар аас-кежиктиг, уттундурбас хүнүвүс деп онзалап демдегледилер.

(Уланчызы 3-кү арында). ➡

Хүннүүн медээзи

Улуг назылыгларга аян-чорук

Ийн хонук дургуунда — сентябрь 30-де база октябрь 1-де, Улуг назылыглар хүнүнде, Тываның төвүнүң чаа объектилерин болгаш онза солун черлерин көөрү-биле Кызылга хары дөгүй берген улустарга «Юбилейлиг Кызыл» тускай турларны организаатар.

Ол далганы хоорай эрге-
чагыргаларыга республиканың
Баштыңы Шолбан Кара-оол
берген. «Россия биле Тыва-
ның демнежилгезиниң, Кызыл
хоорайның тургустунганының
100 чылында кол киззэнгеини
тургузукча, чаяаккы салгалга —
улуг назылыгларга угландырган
болур ужуруг. Чүге дизе олар-
ның күжү-биле, киржилгези-
биле республика болгаш Кызыл
хоорай туттунган» — деп, ол
демдеглэн.

Хоорай эрге-чагыргазы улуг автобустарлыг бүдүрүлгө ээлерин ындыг турларны чорударыбиле хаара тудуп турар. Кызыл хоорайның мэриязының Социал политика болгаш өөөредилге департаментилеринин хоорайның хоочуннар чөвүлели-биле кады организастан баштайгы аянчоруу сентябрь 30-де 14 шакта Салчак Токага тураскаалдан эгелзэн. Оон ырак звесте чаа онза, солун чер — Кызылдың Арбады бар. Ында моол мастер Сухэ Одхуунун «Малчын» скульптуразын, «Кызылга ынак мен» стелланы база бичи шахтерга тураскаалды тургускан. Орук маршрудунда — аэропортка хоорайның агаар хаалгазынга чедир аян-чорук көрдүнген. Ында Москвадан автор Степан Сагайконун «Хатка удур» скульптуразы бар. Оон баар орукта — кадет корпусунун чаа бажыны. Оон ыңай төптүн эңне кол, онза, чараш чери — «Азия төвүнгө» база доктаар.

Октябрь 1-де хоорайнын үш шөлүнгө — Орус культура төвүнгө, «Найысылал» Арт-төптеринге база «Енисей» КБ-ге улуг салгалдын кижилерин солун концерттер манап турар. Ооң соонда Кызыл иштинге аянчорукка күзөлдиглер киржи болур.

Октябрь 1-де республиканың көдээ суурларның муниципалдыг өөредилге черлеринден интернат-бажыңнарның чурттакчыларына хоорай иштинге аян-чорукту организаастаар.

Октябрь 1 — Бүгү-делегейпиц
улуг назылыгылар
хүнү

Байыр чедиришкени

Тываның хүндүлүг хоочуннары болгаш пенсионерлери!

Улуг назы-харлыг кижилерниң хүнү-биле сагыш-сеткилдин ханызындан байыр чедиришкенин хүлээп ал көрүңер. Октябрь 1-де демдегеп турар байырлал — салгалдарның аразында харылзааларның, үениң төңчү чогуун, кижилер төрөлгөтенин чуртталгазының уламчызының демдээ. Бистин чуртувусту, республиканы, бистин хоорай, суурларывысты боттарының маадырлыг чоруу болгаш күш-ажылы-биле тудуп каан кижилерни бөгүн байырлал турар бис.

Хөй төгүлүг болушкуннарның херечилери силер, бүгү чурт-биле кады бергелерни шыдажып эртип, бистин Төрзөн чуртувустун болгаш эргим республикавыстың сайзыралынга бодуңарның бүгү күжүңерни кириген силер. Бөгүн база амыдырал-чуртталгадан хоорулчак эвес силер. Силерниң хөй кезинер ажилдаарын уламчылап, хөй-ниити организацияларның ажил-херектеринге, аныктарның патриотчу кижизидилгезинге иделкейлиг кижип, чогадыкчы чорукка хандыкшып чоруурлар.

Силерниң эрес-маадырлыг күш-ажылыңар дээш силерниң мурнуңарга өрелиг бис. Хоочуннарга болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге өөрүп четтиргенивистин чылыг сөстөрүн сөглөп тур бис. Силер дыка хөй бергелерни алып эрткен силер. Төрзөн чуртуңар дээш тулчуп, Тиелелге дээш тылга ажилдап, улус ажил-агынын катап тургузуп турган силер.

Улуг назы-харлыг кижилерге кичээңгей, бүгү талазы-биле моральдыг болгаш материалдыг деткимче, хоочуннарның чуртталгазының деннелин болгаш шынарын бедидери — республиканың Чазааның ажил-чорудулгазының кол угланышкыннарының бирээзи. Улуг назы-харлыг кижилерге социал дуза чылдан чылче күштелип, социал ачы-дуза албан черлериниң материал-техниктиг баазасы быжыгып, медицина болгаш санатор-курорт хандырылганың хемчээли улгадып турар. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилерин болгаш инвалидтерин чуртталга оран-савазы-биле хандырап сорулга республикада херек кырында барык шийирлеттинген. Социал хандырылганың албан черлериниң материал-техниктиг баазасын быжыглаарының болгаш ажилдаарын турар пенсионерлерге материалдыг дузаны чедирериниң социал программанын Тываның Чазаа чылдың-на хүлээп ал келген. Бо чылдың хемчеглерин акшаландыраарыңа 8,6 миллион рубльди үндүрген. Ол дээрже, эрткен чылга деңгээлге, 1,8 катап хөй.

Республиканы болгаш ооң найысылалын ажил-ижи-биле туткан улуг салгалдың кижилеринче Тыва биле Россияның демнежилгезиниң 100 чылында онза кичээңгейни угландырган. Төрзөн чериниң сайзыралыңа төлөпиг үлүүн кириген хоочуннар, бистин хоорайларывыстың болгаш суурларывыстың бөгүңү ову-хевиринге салдарлыг болган хөй төгүлүг болушкуннарның херечилери болгаш киржикчилери юбилейниң шупту байырлыг болушкуннарының эң хүндүлүг аалчылары болганнар. Оларның хөй кезин Тыва биле Россияның демнежилгезиниң 100 чылының болгаш Кызылды үндезилээниниң 100 чылының юбилейлиг тураскаалдыг медалдар-биле шаңатканнар. Бистин ат-алдарлыг чаңгыс чер-чурттууус, Россияның Маадыры Сергей Шойгу хоочуннар-биле ужуражышкын үезинде оларга белекти — «Тыва — фронтуга» деп бодунуң номун тыыскан. Ооң чөлшээрээни-биле «Урянхай. Тыва дептер» деп чеди томнуг дептерни республиканың Чазаа база катап парлап үндүрген, ону республиканың ат-алдарлыг хөй кижилеринге белекке берген.

Хүндүлүг хоочуннар! Мерген угаанның, онзагай билиглерниң болгаш чуртталганың арга-дуржулганының дөзү бооп артар силер. Силерни магадал, силерге чоргаарларыңар-дыр бис. Бистин аравыста чорууңар дээш улуу-биле өөрүп четтирдивис! Быжыг кадыкшылды, сагыш-сеткилдерге оожургалды, чиик-сергек болуруңарны, аас-кежикти, амыр-чаагайны болгаш омакшылдыг улуг назыны күзедивис. Силерниң оран-базыңарыңарга байыр-найыр үзүлбей, төрзөн болгаш чоок кижилериниң ынакшылы база кичээңгей силерни кезээде чылдып чоруур болзун!

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Дээди
Хуралының (парламентиниң)
Даргазы К.ДАВАА.

(Эгези 1-ги арында).

оралакчызы М.С.Монгуш, Бай-Тайга кожуун чагыргазының даргазы Ч.Ш.Донгак, кожуунун Төлээлекчилер хуралының даргазы К.И.Седип олар үнүп кээрже, ак хадак туткан тыва национал хептиг кыстар аяк шайы-биле уткуп алдылар.

Улаштыр байырлыг хөгжүм чаңгыланп турда, бөгүңү байырлалга дорт хамаарылгалыг хүндүлүг аалчылар — Кызылдан эртемден Калинин-оол Сергеевич Күжүгет (К.С.Шойгунуң кады төрзөн дунмазы), Чадаанадан улуг уруу Светлана Күжүгетовна Шойгу-Санаа, кады төрээни Россияның болгаш Тываның алдарлыг башкызы Борбак Григорьевна оларны уткуп алган соонда, школа даштынга байырлал эгелей берди. Наа-дымга, Россия биле Тываның демнежилгезиниң 100 чылынга тураскааткан байырлалдарга найысылалга өске кожууннардан танцы бөлүктери-биле кады оюнун көргүскен Тээлиниң Н.Өлзей-оол аттыг Культура бажыңының хөй кижип киржикчилер танчылары уруглар, оолдар (удуртукчу башкызы Е.А.Чүлдүм) чыылганнар аян тутту.

Кара-Хөл ортумак школазының өөреникчилери, башкылары, ажилчылары, ада-иелер, суурнуң чурттакчылары, аалчылар чыскаалыпты. Россияның болгаш Тываның Ыдык ырлары чаңгыланп үндү. Школа директору, Чогаадыкчы педагогика академиязының академиги, Россияның Школа директорларының чөвүлелиниң кижигүңү, Улусчу педагог, РФ-тин ниити өөредилгезиниң хүндүлүг ажилдакчызы, ТываКУ-нун аспирантызы А.Д.Иргит ырак-чооктан чыгып келген аалчыларыңа өөрүп четтиргенин илереткеш, школаның төөгүзү-биле допчу таныштырып, ооң үндезилетинип тургустунарыңа улуг үлүг-хуузу кириген баштайгы өөреникчилерин, башкыларын адал мөгейбишаан, байырлалды ажиттыңан деп чарлады.

Байырлалдың бичии башкарыкчызы, 7-ги класстың өөреникчизи Шойгу Күжүгет (Чадаанада, Бай-Тайгада бичии Шойгулар эмгежок) школазын, башкыларын шүлүктеп алдаржыткаш, хүндүлүг аалчыларга сөстү берди.

ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы Анатолий Партизанович Дамба-Хуурак Чазак Баштыңының болгаш бодунуң өмүнээзинден байыр чедиргеш, бо хүннерде Шолбан Валерьевич Москвада республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге хамаарышкан ажилдар кылып чоруп турарын тайылбырлады. Кара-Хөл ортумак школазынга Тываның сайзырал-хөгжүлдезинге улуг үлүг-хуузу кириген Кара-Хөлдүн алдарлыг огу Күжүгет Сергеевич Шойгунуң адын тыпсып турары-биле изиг байыр чедирип, бөгүңден эгелээш школа амыдыралының төөгүзүндө чаа арынны аядаар, өөреникчилер болгаш башкылар хүндүлүг өгбезиниң адын төлөпиг эдилээр дээрзинге бүзүрелин илетпишаан, төөгүлүг хүнде кара-хөлчүлөргө «Эге школа — уруглар сады» 130 олуттук өөредилге комплекзиниң тудуунга ажыглаар акшаның сертификатын школа директоруңа тудусту. Оон аңгыда «Урянхай — Тыва» деп альбомну белекке берди. «Улуг чажытты байырлыг хүнде силер бүгүдөгө аядаар: күрүне шаңналдарын башкыларга Шолбан Валерьевич боду тыпсыр. Силерге чедип келгеш ийикке азы силерни Чазак Бажыңың чалап алгаш тыпсыр» — деп, Анатолий Партизанович чугаалаарга, адыш часкаашкыннары чаңгыланп берди.

ТР-ниң Дээди Хуралының даргазы Каң-оол Тимурович Даваа:

— Төгүлүг болушкунга коллегаларым депутаттар-биле кижип чедип келдивис. Күжүгет Сергеевич Шойгунуң адын эдилээр — улуг хүндүткел, чоргаарал болгаш улуг харысалга-дыр. Мындыг каас-чараш

Шойгу деп атты эдилээри — улуг харысалга

бойдус чурумалдыг черге онзагай кижилер төрүттүмөй канчаар. Школаңарның музейинге киргеш, дыка-ла хөй алдарлыг чаңгыс чер-чурттугларлыг-дыр силер деп магададым. Оларның бирээзи — хөй талалыг салым-чаянныг чогаадыкчы өгбевис Күжүгет Сергеевич Шойгу. Ооң республикага чедирген ачы-буяны улуг, огу РФ-тин камгалал сайыды, Россияның Маадыры Сергей Күжүгетович Шойгуну адаарга-ла, четчир. Ол хүнден хүнче төрзөн Тыва дээш сагыш аарып чоруур. Күжүгет Сергеевич боду мынча деп чугаалаар кижип: «Мээң эң эки кылып каан чүүлүм — мээң огулм». Шынап-ла, ол шын. Сергей Күжүгетович — РФ-тин Президентизи В.В.Путиниң эң чоок кижизи. Ооң ачызында Владимир Владимирович Тывага каш-даа келген. 100 чылдың байырлалдарында база келгенин билер силер. «Тываның сайзыралы, Россияның алдары дээш!» деп, ол байыр чедирген болгай.

Кара-Хөлдүн чоңунга чаа эрткен соңгулдарга иделкейлиг киржилгези дээш «Чаңгыс демниг Россия» партиязының мурнундан өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис. Байырлал-биле! Депутаттарның өмүзүнден школага проекторну белекке сөңнөп тур бис» — дээш, Каң-оол Тимурович улаштыр Дээди Хуралдың хүндүлүг бижиктерин эки ажилдыг башкыларга тыысты. Ол дээрже башкылар Орланмаа Сарыгларовна Иргит, Айлана Манган-ооловна Иргит, Зинада Калчан-ооловна Иргит, Валерия Шаловна Даржаа, Любовь Очур-ооловна Адыг олар-дыр.

ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыдының хүндүлүг бижиктерин ооң оралакчызы В.М.Монгуш башкылар Долаана Борисовна Монгушка, Раиса Николаевна Күжүгетке, Чочагай Ивановна Күжүгетке, Аржаана Ивановна Хомушуга болгаш өскелерге-даа тыысты.

Эңне байырланчыг минута-даа келди. Кара-Хөл ортумак ниити билиг школазынга билдингир күрүне болгаш хөй-ниити ажилдакчызы, журналист, чогаалчы Күжүгет Сергеевич Шойгунуң адын тыысканының бадыйкалы — ооң хөрек чурунуң болгаш мемориалдыг самбыразының көжегезин аядаары-биле хүндүлүг аалчылар А.П.Дамба-Хууракты, К.С.Күжүгетти база школа директору А.Д.Иргитти, эң эки өөредилгелиг,

иделкейжи өөреникчилер Шойгу Күжүгет Хеймер Хертекти чалалты. Байыр хөгжүм чаңгыланп үндү, динмиттиг адыш часкаашкыннарыңа үдеткен көжө даа ажиттыңды. Тываның ховар К.С.Шойгунуң хүлүмзүрзэн ову-хевирин тураскаал самбырадан танып кагдым. Байырлалдың башкарыкчызы 7-классты Шойгу Күжүгет К.С.Шойгунуң кады төрзөн дунмазы, хүндүлүг аалчы Калинин Сергеевичиге сөстү дамчытты:

— Эргим чаңгыс чер-чурттугларым, хүннүң мендизи-биле!

Чаш төлдөрниң карактары чырып, чагаарланып, өөрүп турарын көргөш, сеткил сагыжым дойлууп тур. Төрзөн чериниң школазынга акымның адын тыпсып турар — эңне улуг хүндүткелдин демдээ-дыр. С дээш дыка-ла өөрүп тур мен. Акымның ады эдилзэн кудумчу бар, Кызылда база бар. Э чоокку хүннерде акым К.С.Шойгунуң национал культураның фондузу ажиттыңды. Аңа мен база уруум эртемден Айлана Калиновна, дунмаларым РФ-тин камгалал сайыды Сергей Шойгу, Күрүне Думазының депутаты Лариса Шойгу олар-биле ооң байырлыг аядаарышкыннага кириштиңи. Ол фонд чоңа ачы-буянын көргүзе база дээрзи чугаажок. Кара-Хөл школазын ачазының адын тыыскан байырлалга киришкеш, боттарының байыр чедирген чагазын номчуп бээрин дунмаларым Шойгу дилзэн чүве. Ам силер бүгүдөгө оларны чагааларын номчуп бээрин чөлшээр көрүңер — дээрже, чыылган хөй чоңуң бүгү кичээңгейи ында барды.

«Эргим өңүктөр! Школаңарның 75 чылдаан юбилейн таварыштыр мээң байыр чедиришкенимни хүлээп ал көрүңер. 75 чыл дээрже өөредилге черинге хамырыштыр алгырга, төөгүлүг утундурбасчы-дыр. Башкының ажил-херээ кады-даа шагда сагыш-сеткилден долу бердинишкенин, доктаамал билиин бедидер чорукту негээр болгай. Мергежиликтерге бердинишкениң, ону эки билириңер, сагыш-сеткилдерниң чылыгы, сагыш човангыр чорууңар болгаш кичээңгейиңер өөреникчилериниң чүү чүвеге судулуун илередиринең, салым-чаянныг аядаарыңа дуза болуп чоруур. Бөгүн силерниң школа интеллектуалдыг культура таву апарган, эртем-практиктиг конференцияларның иделкейлиг киржикчизи. Силерниң школаның берген билин, езу-чаңчылдары доозукчуларыңарга болгаш өөреникчилериңерге төрзөн суурду сайзырадып-хөгжүдеринге чугула херек дээрзи чугаажок.

Кара-Хөл ортумак ниити билиг школазынга ачамның адын тыпсып, тураскаал самбыраны аядаарыңар тулары меңээ дыка-ла өөрүңүг-дүр. Силер бүгүдөгө сеткилдиниң ханызындан өөрүп четтирдим. Школаңы чылдарын эңне чылыгы-биле болгаш чуректиң ханызындан сактып чоран мээң ачамга хүндүткелдиг мөгейлиг тураскаалды тургусканыңар дээш четтирдим.

Силерге быжыг кадыкшылды, чаа-чоо тиелелгелерни күзедим, Андриян Дүмөн-оолович, а башкыларга шыдамык чорукту, ажил-херээңге чедиришкениң күзедим. Силерниң байлак арга-дуржулганыңар болгаш бедик билииңер өөреникчилериңарниң ажил-херээңге төлөпиги-биле боттарың болзун!

РФ-тин камгалал сайыды, армия генералы Сергей ШОЙГУ».

Чагааны номчааш, К.С.Күжүгет дунмазының улуг портретин белекке берди.

Чагаазы-биле кады Сергей Күжүгетович школа библиотеказынга Орус география ниитилелиниң эртем-шинчилел ажилдарының хөй номнарын, «Урянхай. Тыва дептер» деп чеди томнуг номнарын, а школаның мастер-сказынга беш улуг хааржак ишти янзы-бүрү дериг-херекселдерни (инструментилерни) чоруткан болду.

(Уланчылыг).

Светлана БАЛЧЫР.

Михаил НОРБУНУН тырттырган чурктары.

«Таарымчалыг байдал» деп программа

Машиналарга эптиг. А кижилерге...

«Таарымчалыг байдал» деп күрүнениң улуг программанын хүлээп алганын Владимир Путин РФ-тиң Чазаның Даргазы албан-дужаалды ээлеп тургаш, 2011 чылда Бүгү-россияның Улусчу фронтунун чөвүлел хуралына, ооң ажылына киришкен инвалидтер организацияларының төлээлеринин мурнунга чарлаан.

Бо программаның дугайында инвалидтерниң аразында билбес кижилер чок-ла боор, чүге дээрже ону массалыг информация чепсектеринге чугаалап шаг болган, ооң дугайында аңгы-аңгы деңгээлдерин болгаш девискээрлерин күрүнелерге чагырганың документтерин Интернеттен база көрүп ал болур. Бүгү-россия чергелиг «Таарымчалыг байдал» деп программа езугаар күрүнениң шупту албан черлеринге, хөй-ниити болгаш социал ужурудузалыг черлерге инвалидтерниң үнөр-киреринге, кудумчуларга чоруунга таарымчалыг байдалды тургузар ужуруг. Күрүнениң кайы албан чери ол ажыл дээш харысалгалыын, программаны боттандырынга каш акшаны үндүреринден бээр тодаргайы-биле бижип каан. Россия чергелиг программага үндөйлөш, чурттуң девискээрлеринин удуртур органнары база ындыг программаларны ажылдап кылган — Тыва Республикада база.

Владимир Путин ам Россияның Президентизи албан-дужаалды ээлеп турар. Ооң айтканын, чарлыгы, дужаалы хажык чокка күүсетинер ужуруг деп карачал албаты кижилер ынчаар билип турар бис. Бистин чуртувуста эң бедик албан-дужаалдыг дарганың чон мурнунга чарлаан программаны канчаар күүсеттинип турарын Тыва Республиканың найысылалы Кызыл хоорайның төп девискээри боор «Найырал» кино театры, Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театры, Россияның көдээ ажил-агый банкызы, Тыва эки турачылар кудумчузу ынчаар барып көрөлиңер. Чүге дээрже «Таарымчалыг байдал» деп программаның эң бөдүүн болгаш күүседир дика берге эвес кезин кылаштап шыдапас, тергелиг инвалидтерниң чоруу оруктарына пандустарны кылыры деп, эксперттер санап турар. Оон аңгыда Кызылдың 100 чыл байырлалына белеткенип тура, эң хөй чаартылга ажылдарын хоорайның төвүнге кылган. Ол ажылдарның үезинде кичээлгеини тергелиг инвалидтерниң найысылалдыг кудумчуларынга чоруунга эптиг болурунча салыр ужуруг болбайн канчаар.

«Азас», «Оазис» дээш, хөй садыглар, «Билайн», МТС дээш,

Шаптаразының кудумчу белдир.

Хүрээниң эжиинде пандус чок.

янзы-бүрү харылзаа компанияларының офистери турар Тыва эки турачылар кудумчунун бо кезинде кылганы-биле эң ылаңгыя тергелиг инвалидтерге маңа чоруу элээн эптиг апарганын демдегеп каары артык эвес. Ынчалза-даа садыгларже, офистерже тергелиг инвалидтерниң кирер аргазы чок, чүге дээрже оларның эжиктеринин эргинери бедик, тергелиг инвалидтер эртер аңгы эжиктерни кылбаан.

Дружба кудумчунун бо чок-кавызын эде кылырының төлөвилелин кылып турган специалистер бо кудумчулап тергелиг инвалидтер чоруп болурун шуут утупкан дээрзи каракка көскү. Россияның көдээ ажил-агый банкызы биле ооң дужунда турар, кудумчу кежилдир «Оазис» чөмөнчүлүгү чери, ол ышкыш «Позитрон» магазин биле чаа тудуг аразында чадаг кижилер кылаштар черлерде тергелиг кижилер эртер пандустар шуут чок. Чадаг-тергелиг эрес-кашпагай оолдар безин олап арай деп эртип турарлар. Дружба кудумчунда тротуарларны кылып тургаш база-ла пандустар кылырын утуп алган. Чижээлээрже, чадаг-тергелиг инвалид көдээ ажил-агый банкызындан Кызыл хоорайның иштики херектер эргелели баар дээн болза, тротуарлап чоруп шыдапас, ында пандустар чок.

Үндөзін национал культура төвүндө Ярыгин аттыг спорт комплексинче тергелиг инвалид баар дээн болза, төптүн чанында пандустар Ленин кудумчунун киргеш, ооң өске талазынче үнүп шыдапас, чүге дээрже ында пандусту кылбаан. Чүгле машина оруу-биле чоруп болур, а ол дээрже дыка айылдыг.

Кызылдың кудумчуларында пандустарны канчаар кылып каанын көргөш, дөрт мөчүм бүдүн-бүрүн (өршээ бурган) мен безин кайгаар чордум. Кудумчуларның белдиринде бир талазындан дүжөр пандусту кылгаш, өске үш талазында пандустарны кылбаан боор. Ленин биле Интернациональная кудумчуларның белдиринде шак-ла ынчаар кылып каан.

Ленин биле Интернациональная кудумчуларның белдиринин чанында бажыңның чурттакчызы, тергелиг инвалид Алексей (ат-сыын долзуу-биле бижип каарын күзевээн):

— Мээң бажыңым Улуг-Хемден болгаш парктан ырак эвесе. Ынчалза-даа мээң Улуг-Хемниң эринге чедип, азы парк кирип агаарлаар, Арат шөлүндө байырлардар көөр аргам чок, чүге дээрже ынаар баар оруктарда,

кудумчу белдирлеринде, чамдык тротуарларда пандустар чок. Бар пандустар-биле тергелиг инвалид боду чоруу коргунчуг — аңдарлып каар чыгы. Пандустар кызы, дески эвес — деп чугаалады. — Төпке байыр-найыр көөр, Улуг-Хем эринге селгүүстээр, Тываның 5 чылы аттыг стадионда маргылдаалар көрүксээнимде, таныш-көрүштеримни азы төрелдеримни мени ынаар чедирзин деп дилеп алыр-дыр мен. Үргүлчү диленирге база берге. Кудумчуларның тротуарларынга, белдирлеринге пандустар кылырында берге чүве чок-ла хевирлиг-дир.

Алексейниң чугаазының аайы-биле ооң чурттап орап бажыңының чоогунда оруктарны барып көөрүмге, ооң аксы-сөзү-ле олчаан болду. Чамдык черлерде пандустар бар-даа болза, кызы, дески эвес — оларны карак ажыттап кылганы илдең.

Сарыг шажынның төвү Цечен-линг хүрээ. Амыдырал-чуртталганың аар-бергезинге таварышкан кижилер аңаа барып, шажын-чүдүлгениң, сагыш-сеткилдин деткимчезин ап турар. Тергелиг инвалид кижилер аңаа барып чүдүп, сарыг шажынның бо оран-савазынга үнөр-киреринге таарымчалыг байдал тургустунган-на боор дээш чеде бердим. «Ынанганның бажың ыт чизин, ыңгыржактың бажын өрт чизин» дээн ышкыш, хүрээниң хериминиң иштинче тергелиг инвалид кире бээр хире эжик, пандус-даа типпадым.

Республиканың Культура яамызының, Сергей Пюрбю аттыг Улусчу чогадылга төвүнүн бажыңы. Хөй чон чыгыр, солун концерттер, байырлар дээш, аңаа чүү болбас дээр. Ында база-ла пандус чок.

«Таарымчалыг байдал» деп күрүнелер программаны Кызылдың кудумчуларында боттандырып турары мындыг-дыр.

Карачал албаты кижилер бо чугула программаның күүселдезинге хамаарыштыр ону-мону ынчаармынчаар-дыр деп канчаар ийик мен. Ол дээш харысалгалыг, ону канчаар боттандырынын эки билдир дарга-бошка кижилер барда. Көргөн-билген чүүлдеримни бижим. Силер база барып көрүңер!

Кызылдың чаарттыр туттунган төп девискээринге машина-балгатыг халдыры, оларны тургузары-даа дыка эптиг апарганын демдеглевес аргажок. А бо тергелиг инвалидтерге Кызылдың кудумчуларына чоруу таарымчалыг эвези айылдыг.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

Авторнуң тырттырган чурктары.

Азия төвүндө «Улуг-Хем хүнү»

(Эгези 1-ги арында).

Өрү, бедик Саян Таңыдан шурап баткан Улуг-Хемниң эринге тайылбырны Национал музейниң ажылдакчызы Ольга Монгуш кылган. Бурят скульптор Даши Намдаковтун «Хааннар аңнаашкыны» тураскаалының чанында чыылган чонга ТР-ниң Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол байыр чедирип, «Улуг-Хем хүнү» сибирьжилер шупту демдегеп турар. Бистер бөгүн күчүлүг Улуг-Хемвис хүнүн чараштыр чаартып кылган «Азия төвү» болгаш «Хааннар аңнаашкыны» тураскаалдарның баарында байырлап турар бис. Сураглыг бурят скульптор Даши Намдаковтун шеверлээн ажылдары узун баткан Улуг-Хемниң эринде кижилер биле бойдушту харылзаштырып турар онза демдек болур — деп, ол чугаалаан.

Ол хуулгазын девискээрге Wi-Fi зоназының харылзаазын «9,8,7,6,5,4,3,2,1 — үш Wi-Fi зона!» дээрже, Чазак Даргазы биле «Тывахарылзааинформ» ААН-ниң директору Сылдыс Хертек планшкетке кноптор Даши бергеннер. Хемчегниң башкарыкчысы Сылдыс Калындуу чечен-мергени-биле Улуг-Хемге тураскааткан концертти чарлап, «Азас» бөлүүнүн самчыларының танчызы-биле эгелээн. Кызылдың №1 школазының 3-кү классчызы Ая Салчак «Күчүлүг Енисей» деп шүлүүн аяныг номчаан база «Ой-Да», «Ивушки», «Чаңгы-Хая» бөлүктери болгаш Мерген хемниң дугайында чараш ырыны Азияна Ондар-Салчак биле Альберт Кувезин бараалгаткан соонда, Кызыл — Шагаан-Арыг теле-көвүрүгү башкарыкчы чарлапты. Шагаан-Арыг хоорайның чагырга бажыңының

девискээринде Wi-Fi харылзаазын дамчыштыр чагырга даргазы Мерген Анай-оол улуг-хемчилерден изиг байырны кызылчыларга чедирди. Шагаан-арыгчыларга ушкажып, Хайыракан дааның шыпшында альпинист Марианна Сурунчал мобильдиг телефон дамчыштыр Улуг-Хем болгаш туризм хүнүнүн байырлалына хем эринде чыылганнарга байыр чедирип, аас-кежикти, кадыкшылды күзеди. Ооң соонда Енисейниң агып баткан эге унун чурттаан Таймырдан өңүктөривис «экии» деп тыва дылга диңмитти-биле амырлажып-мендилештилер. Бистерге чок сөс дыңналырга амыраары-даа кончуг, алгыржып, удур база байырны чедирдирис-даа. Кызыл биле Таймыр аразы 3054 км. Баштак-хөгүлүг башкарыкчы Сылдыс Калындуу оларга айтырыглар салырга, өөрүшкүлүү кончуг харылап турлар: «Силерниң-биле харылзажырга дыка солун-дур. Мында агаарның байдалы 2 градус соок. Бистин хоорайывыс Сибириниң соңгу чүгүндө, Поляр сылдызының чоогунда турар. Тыва-биле моон-даа соңгаар харылзаавысы черле үспес бис» — деп чугаалаан соонда, «Хэйро» деп ансамбли аянырын бараалгадып байырлаштылар. Кызылчылар ол-ла өөрүшкү-маңайы-биле байырлажып турда, Лондондан Даши Намдаков изиг байыр чедирип, телефонга чугаалады: «Енисей хүнүнүн байырлалын таварыштыр силер бүгүдөге байыр чедирип тур мен. Силерниң экологияга хамаарылганын деткир мен» — деп онзалап демдегледди. Кызылчылар алдарлыг скульпторга «Четтирдивис!» дээн улуг үжүктөр-биле бижээн сөстөрүни дамчытты. Шынап-ла, алдын холдуг скульптор Даши Намдаковту Тываның арны, чоргааралы, чүлдү-чүрээ болур «Азия төвү» тураскаалын республиканың чону бедик көдүр-лүүшкүн-биле хүлээп алган.

«Сөөлгү тевениң чүгү аар» дээн ышкыш, Красноярчылар-биле теле-көвүрүгүнүн харылзаазы арай-ла болдунмайн барган, ынчалза-даа соталыг телефон дамчыштыр «Улуг-Хем — күчүлүг хемивис, бистин найыралы-кажан-даа кырылас!» — деп кызылчылар чаңгыс үн-биле чугааладылар.

Шынап-ла, Енисей хемивистин уну дургаар чурттаан чонун демниг, найыралды теле-көвүрүг дамчыштыр болуп турарын көөрге, тоолда де-дир.

Анисья ТЮЛЮШ.

Авторнуң тырттырган чурчу.

Хөй чылдарда чонну ажилга хаара тудар күрүне албанынга ажилдап чораан кижил болганымда, бодумнуң арга-дуржулгамны, хайгааралдарымны номчукчулар-биле үлежип көрейин.

Чазак-чагырга чогуур хемчеглерни ал турза-даа, аныяктар ортузунда ажил чок чорук өзүп турарын солуннарда номчуур, теле-дамчыдылгалардан көөр, дыңнаар-дыр бис. Ук айтырыг күрүне деңгелинде чидиг айтырыг аларган.

Ада-иелер бистер ажы-төлүвүстүң ажил тыппазынга хөй кезинде оларны буруудадыр болгай бис. «Чалгаа, ажил кылып билбес, эки эш-өөр, таныш-көрүш чок» — дээш-ле баар.

Бир талазында, ол шын. Ынчалза-даа ада-иелер боттарывыстың буруувусту миннир ужурлуг бис — ажы-төлүвүстү боттарывыс кижизидип алган-на болгай бис. Ховар ада-иелер ажы-төлүн чажындан ажилгыркежээ кылдыр өөредип алып, олары өскөш, ажил-хожулдуг, тодуг-догаа чурттаар, харын-даа ада-иезинге эмек-демек болур. Ылаңгыя көдээ суурларда ажил чок аныяктар хөй. Оларны көөргө, бирде ажилдыг апарган, хей-аыттыг, өөрүшкүлүг турар, ынчалза-даа ажилга үр ызыртынмас, катап-ла ада-иезиниң азыралынга олуруп аар. Чамдыкта ажил чоктар чериниң учедунга адын кири бижидип алгаш, ооң каш акшазы-биле аргастанып олурар. Ажил тыппас, башкылаар, эмчилээр эртеми бар эвес. А суурда оон өске мергежил олуттары ховар.

Өске талазында, күрүне-ниң буруузу база бар. Күрүне бодунуң хамаатыларын ажил-биле хандырап хүлээлгелиг. Ол ажилчын олуттарны тургузар, ажилчын күштү белеткээр, өөредир ужурлуг.

Хоорайда аныяктар садыгылап, чүдүрүкчүлөп, чолаачылап, тудугжулап, 1-2 хүннүң ажилын-даа кылып чыдар боордур. А көдээде аныяктарның шак ынчаар ажилдап аар аргазы чок. Ынчангаш оларның хоорайже чүткүп турарының чылдаганы ол.

Совет үеде күрүне аныяктарны халас өөрөткөш, ажилга хуваалда-биле тургузуп каар турган, ам ада-иелер боттарының күсели-биле ажы-төлүн өөредип алырга-даа, ажил ты-вылбас. Амгы үеде хуваалда чогу, бир талазында, эки-даа ышкаш, каяа-даа ажилдаарының бодун шилип алып сен, ынчалза-даа арга-дуржулганы улуг кижилер-биле чижир, оларга мергежил талазы-биле билиг-лериңни бадыткаар алаар сен. Аныяктарның хөй кезин ындыг шылгалданы эртип шыдавайн баары харааданчыг.

Аныяктар — чурттуң келир үези, чоннуң эң-не идепкейлиг кезээ болгаш ниитилелде политиктиг база социал-экономиктиг хөгжүлдени тодарадып турар күш. Россияның чурттагыч чонунуң 35 хуузу — аныяктар. Тускай эртемниг аныяктар — ниитилелдин идегели, чоргааралы болгай. Бир эвес аныяктарның ажил чок чоруу бо хевээр чо-

гуур социал камгалал чок турар болза, ниитилелге экономиктиг болгаш социал турум эвес чорук тургустунуп келир. А ол кончуг айыылдыг.

Пенсионерлерге бодаарга, аныяктарның ажилдап алганы акша-хөреңгизи, бажың-балгады дээш, оон-даа өске байлакшылы чок болур. Оларның чамдызының кандыг-даа тускай эртеми чок. Эртемниг аныяктарны безин ажил берикчилери ажил стажы чок дээш алыксава. Ындыг болганда, оларның күш-ажыл рыногунче кирер арга-шинээ пенсионерлер-биле дең эвэстир бе?! Ону эртем дылы-биле «чижилгеге киржир арга-шинээ чавыс» деп чугаалаар. Ынчангаш аныяктар күш-ажыл рыногунда эң-не кошкак категорияга хамааржыр.

Чамдык аныяктарның угаан-медерели чедир быжыкпаан, негелделери бажын ажыр база болур. Чижээлээрге, чүгле бюджет черинче, акша-шалыңы хөй улуг эрге-дужаалче ажилдааин дээш, ажил төлөвири эвээш черлерден ойталап база каалтар. Чамдыктары дооскан эртеми езугаар ажил тывылбас боорга, таварышкан-на ажилды кыла бээр. Ынчангаш өөренип алган мергежилин «чидирип» алып.

Оон аңгыда база бир моон-дак бар. Бо үениң идеологиязы аныяк-өскөнни шудургу, кызымак күш-ажылга эвес, а белен чүвеге өөредип турар. Оолдар, кыстарның аразында «миллион акшадан ойнап (тып) алган болзумза» дээн чижектиг хоозун күзелдиглер хөй, а «ынчаар эки ажилдап өөренип алган болзумза» деп боттук күзел, чүткүл оларның хөй кезинде чок болуп турар.

Чоокка чедир кожууннарда башкы, эмчи мергежилдерниң хостуг олуттары хөй турду. Ам харын оларны тускай төлөвилелдер ачызында (эмчилерге — миллион рубль, башкыларга — 200-300 муң рубль берип тургаш) долдуруп турар апарган.

Ол ышкаш көдээде берге байдалды Тываның Чазаның Даргазының хүлээп алганы «Күш-ажыл рыногунда дүшкүрүлүг чорукту чавырылдыларының дугайында» программасы биле «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлөвилели көскүзү-биле экижидип турар.

Бо программа-биле 2009-2011 чылдарда республикага 2863 кижил хууда ажил-херээн ажадып алган болгаш 1585 немелде ажилчын олуттар ажитынган. Оларның хөй кезин көдээ черлерде ажилдап, тус черниң ажил чок аныяктарын хаара тудуп турар.

Сайгарлыкчыларга ажилдап, малдыг улустуң айбызын кылып, хууда машиназы-биле чон аргыштырып база өске-даа чажыт хевирниң ажилын кылып турар кижилер хөй. Ынчалза-даа олар-

ның саны эки билдинмес, оларны санап, учедун чорудуп турар албан чери республикада чок.

Республиканың удуртукчузы бүдүрүкчүлер болгаш сайгарлыкчылар чылын 2 удаа чарлап турда, оларның саны көскүзү-биле өскөн турган. 2013 чылдың эгезинден тура сайгарлыкчыларның пенсия камгаладылганының төлөвири өстүргенинден оларның саны кызырылган. 3 ай дургузунда 1000 ажыг сайгарлыкчылар ажилын соксаткан.

Тываның Күш-ажыл яамызының медээзинден алырга, 2013 чылда бистиң республикада аныяктар ортузунда ажил чок чорук ниити ажил чок кижилерниң

— 11,6 хуузу, Грецияның — 26 хуузу, Испанияның 26,2 хуузу ажил чок болуп турар. А бистиң байдалывыстан ол талазы-биле эки деп санаттынып турар чурттар — Япония (5,3 хуу), Германия (7 хуу), Англия (7,8 хуу).

Бо көргүзүлгелерден бистиң чуртувуста байдал чүгээртеп турар-дыр деп түңнөп болур. Ол, шынап-ла, ындыг. Ындыг-даа болза аныяктар ортузунда ажил чок чоруктуң байдалын хандыр сайгарып көөр болза, мында сагыш оожургаар чүве чок.

Россияның чизе чериниң медээлеринден алырга, Россияда-даа, Тывада-даа (43,4 хуу, 35,2 хуу) ажил чок кижилерниң

Аныяктар — чурттуң келир үези, чоннуң эң-не идепкейлиг кезээ болгаш ниитилелде политиктиг база социал-экономиктиг хөгжүлдени тодарадып турар күш. Россияның чурттагыч чонунуң 35 хуузу — аныяктар. Тускай эртемниг аныяктар — ниитилелдин идегели, чоргааралы болгай. Бир эвес аныяктарның ажил чок чоруу бо хевээр чогуур социал камгалал чок турар болза, ниитилелге экономиктиг болгаш социал турум эвес чорук тургустунуп келир. А ол кончуг айыылдыг.

лерниң 35,2 хуузу болуп турар. 2012 чылдан 1,4 хуу эвээжээн-даа болза, көргүзүг бедик бооп артпышаан.

Бир дугаар ажил дилеп чоруур кижилерниң (моон мурнунда ажилдавайн чораан) саны — 1770 (29,6 хуу), оларның иштинде тускай мергежил чок улус — 1158 (19,46 хуу). Олар шупту аныяк кижилер дээрзи билдингир.

Үр үеде ажил тыппаан хамаатыларның саны — 2047 (34,3 хуу). Солун-сеткүүлдерде албан-езузуңуң дыңнадылгаларындан алырга, чуртта ниитизи-биле ажил чок чорук чавырылып турар. Харын-даа 2012 чылдың төнчүзүндө «Российская газета» солунда Күш-ажыл болгаш чонну ажилга хаара тудар албанын удуртукчузу Юрий Герций: «Россияда сөөлгү 12 чылдарның дургузунда эң-не эвээш — 1 миллион 200 муң (1,7 хуу) ажил чок кижилердегелетинген» — деп дыңнаткан. А демдегелетинмээн ажил чок кижилер — 5,4 миллион (6,3 хуу).

Бо көргүзүлгелер кризис мурнун азы 2008 чылдың деңгелинде келген. Экономиктиг кризис үезинде (2009-2011 чылдар) Россияга ажил чок кижилерниң саны 7,1 миллион турган болза, 2012 чылда — 4,2 миллион, а 2013 чылда 3,9 миллион чедир кызырылган.

Бо көргүзүлгелерден алырга, Россияда ажил чок кижилерниң саны делегейниң сайзыраңгай чурттарында ажил чок хамаатылардан безин эвээш болуп турар. Чижээ, Американың чурттагыч чонунуң 9,5 хуузу, Италияның

саны эвээжевейн, харын-даа өзүп турар. Ниити ажил чок кижилерниң аразында аныяктар — 42 хуу, а ажилдап турар улустуң аразында чүгле 25 хуу болуп турар. Ол көргүзүлгелер чурттуң экономиказын көдүрүптер чогуур ажилчын күш бөгүн бисте чок дээрзин херечилеп турар! Даштыкы чурттардан келген ажилчыннар көвүдээнинден аныяктарга ажилчын олуттар чедишпейн, оларга ажилче кирип алып моондакты тургузуп турар.

Бир дугаар ажил дилеп чоруурлар — ол дээрге чаңгыс-даа хүн ажил кылбаан, холунга күш-ажыл дептери тутпаан аныяк кижилер-дир. Оларның саны чылдан чылче өзүп турар: 1995 чылда — 16,9 хуу, 2000 чылда — 19,1 хуу, 2005 чылда 26 хуу, бо чылын — 35 хуу.

Үр үеде (1 чылдан өрү) ажил тыппаан аныяктарның саны база өзүп турар: 1995 чылда 29 хуу турган болза, бо хүннерде 30 хуу алып турар. Бисте оон-даа үр үеде (2-3 чыл) ажил тыппайн чоруур аныяктар бар-ла болгай, ол дээрге өг-бүлөгө, ниитилелге улуг айыыл-дыр!

Ажил дилээн кижилер баштайгы үш айда ажилчын олутту аажок кызып дилээр, оон оожургай бээр азы идепкейи кошкар. 1 чыл ажил дилеп келген кижилер ол байдалыга чагыртып, аңаа эптежи, ажил дилээр идегелин шуут чидиреринден аңгыда, бир эвес мергежилдиг кижилер болза, мергежилин, разрядын, чадазын оскунар. А тускай мергежил чок кижилер ол хевээр ажил дилээр, ажил кылып хөңнү чок кижилер апар. Ол ышкаш оон өске мер-

гежил чедип алып, өөренип күзели чидер.

Ол дээрге күрүнеге аажо улуг чидиргидир. Ындыг кижилерниң катап специалист, ажилчын күш болуру үе болгаш акша-төгерик чарыгдалын көдөрүтүр. Күрүне ажилчын күш чидиргени ол. Оон оруну ындыг кижилер-биле ажилчынның идепкейлиг политиканын чорудары ажыктыг — ажилчын олуттарны ажадыр аныяктарны ажил рыногун негеттинип турар мергежилдерге өөредир, херек апарза, өөредир, мергежилин чаартып аныяктарның өөредилгезин хөй акша-хөреңгени үндүрүп чонну ажилче хаара тударына онзагай, дөгейленчек эвес ажилчын хөйүнү ажыглаар болза эки. Ындыг идепкейлиг политиканы бодунуң чарыгдалдарын дугаа харын-даа ажыын бээр дээрзи өске чурттарның дуржулга көргүзүп турар.

Бөгүн күрүне хөй акша-хөреңгени идепкей чок политика — пособие төлөвүнүн материалдыг төлөвилелерин чарып, харын-даа идепкейлиг хемчеглерге акша-хөреңгени үндүрерин эвээжидип турар апарган.

А делегейде ажил кылып хөңнү чок кижилерниң саны көвү деп турарын МИЧ төлөөлөрү демдегледип турар. Ол Россияда база дорту-биле хамааржыр — бистиң чуртувус делегей экономиказы-биле тудуш болгай Америкада, Англияда, Францияда дыка хөй аныяк кижилер ажилдаар хөңнү чок, пособие апармаа болуп турар. Оон аңгыда оларның ада-иелеринин ап турар шалыңы, пенсиязы хөй. Ынчангаш олар ажилдавайн-даа «тас» чурттап болурлар.

Даштыкы чурттарда күрүне-ниң акша-хөреңгизин камнаар, социал чарыгдалдарны кызырап дээн хемчеглерге чон таарзынмайн турарын теле-визордан бо-ла көөр-дүр бис. Шалың, пенсия, пособиелерниң хемчээлин эвээжидир, пенсияге үнер назы-харны узадыр дээн хемчеглерге удурланып турар кижилерниң хөй кезин аныяктар болуп турар.

Ажилдаар черлерни тургузуп турза-даа, хостуг ажилчын олуттар бар бооп артпышаан. Аргалыг болза ажилдавайн, күрүне-ниң деткимчези-биле (пенсия, пособие, чингелделер), ада-иезиниң дузазы-биле амыдыраар хөңнүг кижилерниң көскүзү-биле көвүдээнин эртемденнер, социологтар демдегледип турар.

Үр үеде ажил тыппайн чораш, мергежилин чидирген, мергежил чедип албаан, кандыг-даа ажил кылып билбес, чаңгыс-даа хүн ажилдап көрбээн аныяктар, кадының байдалы-биле ажил кылып шыдавайн аныяктар каттышкаш, ниити аныяктарның 70-75 хуузу болуп турары шын хире. Ол хире четпес-даа болза, ажил чок аныяктарның саны черле хөй. Мындыг байдал ниитилелге улуг дүвүрелди болдуруп ужурлуг.

Кара-оол ЛАПЧАА, ТР-ниң Чонну ажилга хара тудар албанының Хоочуннар чөвүлелиниң даргазы.

Чонунун чаагай чоруу дээш

(Эгези 1-ги арында).

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) эң улуг назы-харлыг депутаты И.В. Чучевке Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийиги чыыжының бирги сессиязының баштайгы организастыг хуралын ажыдар эргени депутаттар берген.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Артур Монгал сөс алгаш, Россияның Президентизи Владимир Путин Тыва биле Россияның чаңгыс демократизинин 100 чылының байыр-салтынга келгеш, Тываның хөй национал чонунга байыр чедирип: «Тываның ады, Россияның алдары дээш демниг ажылдар» — деп чагааны-биле Дээди Хуралдың депутаттарының чаа составы Тываның чонунун чаагай чоруу дээш үре-түңнел-ниг ажылдарына бүзүрелин илереткеш, Тыва Республиканың Чазаа халажылгаже берген дугайында Чарлыкка ат салдынганын дыңнаткан.

Федералдыг инспектор Н.Д. Монгуш, Тыва Республиканың Хөй-ниити палатаның даргазы Х.Д. Монгуш олар база депутаттарга байыр чедирип, эрге-чагырын шупту деңгелдери, хөй-ниити организациялар, чон-биле демниг ажылдарын үзүңнер.

Депутат И.В. Чучев Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийиги чыыжының бирги сессиязының баштайгы организастыг хуралының хүн айтырынын чарлаан. Ил хүн айтырыны езугаар депутаттар Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) регламентин, Тыва еспубликаның Дээди Хуралының (парламентизинин) ийиги чыыжының ажылчын органнарының тургузуун бадылааш, Тыва еспубликаның Дээди Хуралының ийиги чыыжының даргазын, ооң оралакчызын олгаш комитеттер даргаларын соңгаан.

«Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Тыва регион салбырының турундан соңгуттурган депутаттар Тыва еспубликаның Дээди Хуралының ийиги чыыжында хөй кезин болганы-биле бо партияның фракциязының саналдааны зугаар Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийиги чыыжының Даргазынга депутат К.Т. Даваа база катап соңгуткаш, Дээди Хуралдың ийиги чыыжының бирги сессиязының баштайгы организастыг хуралының ажылын улаштыр удурту берген.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийиги чыыжының Даргазының оралакчызынга депутат И.П. Самойленкону, Тыва Республиканың Дээди Хуралының комитеттеринин даргаларын депутаттар олгашкан. Конститустуг эрге-хоойлу политиказы болгаш күрүне тургузуунун талазы-биле комитеттин даргазынга В.Г. Глухов, аң-хөө болгаш экономиктиг политика, айгарлыкчы чорук болгаш инвестиция политиказының талазы-биле комитеттин даргазынга М.М. Чудум, энергетика, ил-дуг, транспорт, куртталга-коммунал ажыл-агый комитетинин даргазынга Д. Конгар, социал политика талазы-биле комитеттин даргазынга И.П. Самойленко, ыйыл чок чорук, хоойлу-дүрүм болгаш ызыгаар талазы-биле айтырылгар комитетинин даргазынга В.М. Баргына-Сады, аграр политика, чер болгаш өнчү-хөреңги олгаш экология талазы-биле комитеттин даргазынга Р.Н. Наважап, эрге-чагырганың федералдыг, тус чер бот-башкарылга органнары, хамааты ниитилел институттары-биле кады ажылдажылга болгаш информация политиказының комитетинин даргазынга Ю.В. Кара-оол соңгуттурган.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийиги чыыжы ажылдап кирипкен «Шынның» корр.

ТАР-ның ССРЭ-ге каттышканының 70 чылынга

КОЛХОЗ ДАРГАЛАРЫ

(Уланчызы. Эгези №121 «Шында»).

Машина хөдөлгөн соонда, орук до-вургаан бурулады кудумчуну дургаар халдып өскөөн.

Ол-ла хүннүң кежээзинде, кажан суурнун өшкү коданы кирип келгенде, ооң кадарчызын партком секретары Ойдул биле бухгалтер Күнзең албан-биле уткуп алгаш, Кызылдан сургакчы кээп чораанын, ол сургакчы колхоз даргазы Кудурукпайны өшкү кадарып ажылдай берген деп билип ап шыжыкканын халап болган чүве кылдыр илеткээнер. Чогум сургакчы кымыл дээрзин Ойдултан ылавылап билип алгаш, Кудурукпай дарга, карактарын шимдине чивецнеткилээр чаңы дам барып, дески, оонак диштерин ажа хөлчок каттыргылааш:

— Ол Тараажык дарга аттыг дүрген, сырбаңнааш кижиле болбас ийикпе! Даарта партия райкомунче кыйгыртыры-ла ол-дур — деп каан.

Шынап-ла, даартазында, эртенги ажыл хуваалдазы адакталып турда, колхоз даргазының столунун кырында телефон коңгазы анаадазындан ыткыр ышкаш каңгыраан. Телефон тудазында партия райкомунун бирги секретарының, амыр-мендиден өске айтырылгар безин салбайн, дүрген чедип кээрин Хертек Чүдеевичиге айыткан үнү стол чоогунга олургулаан улуска безин дыңналган.

— Чаа, дуңмаларым! Бөгүндеги сорулгаларымыс билдингир, дүрген шимченип туруңар — дээш, Хертек Чүдеевич район төвүнче далажылкан.

Райкомга четкилеп кээп, бот-боттарының удурткан ажыл-агыйларының байдалын хурал мурнунда сонургашкан удурткучуларның аразында кезээдеги чаңы-биле карактарын шимдингилеп, шевеги, оонак диштерин ажа хүлүмзүрүп турган Кудурукпайны бирги секретарының кабинетинде тускай кыйгырты берген. Кабинетче кире бергеш, бирги секретарының, ооң-биле кожа олурган партия обкомунун инструкторунун, олардан арай хоорук олурган райкомунун организастыг килдизинин эргелекчизинин холдарын тудуп экилешкен. Бирги секретарь Кудурукпайже шыңгы көрүп, килдис эргелекчизинин дужунда сандайже олурар кылдыр имневишаан, чугааланып эгелээн:

— Часкы тарылга үезинде хуу өшкү кадарып хүнзээр, сагыш човаар чүве чок, шөлээниңер-даа амыр-дыр але, Хертек Чүдеевич? Партия харысалгаңар кайдал? Черле бодуңар баш миннип, партизаннай бээр чаңыңар кажан каар силер, дарга?

— Партияның углап-баштаар политиказынга тоомча чок апаар чаңыңар черле бар-дыр, Хертек Чүдеевич. Ам бодум көрүп, бүзүредим. Чоокта эрткен соңгулдалары белеткеп турдусту, Дээди Совет депутадынга силерни катап депшидер дээрвиске, удурландыңар, сумуңардан өске кандидатура идип үндүрүп алган болгай силер — деп эгелээш, кожуунун партия комитетинде кадрлар-биле ажылда элээн четпестер бар дигилеп, обком төлээзи изигленгилей каапкан.

Организастыг килдис эргелекчизи, улуг даргаларындан чыда калбазы-биле, база-ла колхоз даргазын чемелегилээн:

— Партия райкомунун тараа чажылгазын эгелээринин айыткан хуу-саазынга база удур бооп, кожуунда

Хертек Чүдеевич Кудурукпай.

тарылга кампаниязын саададыр деп тур силер, Чүдеевич!

— Мындыг чоруктарыңар дугайын обкомунун бирги секретары эш Токага илеткээр ужурулг апарып-тыр мен — деп, төптөн келген дарга, Кудурукпайны кылыксааны тайылбыр оралдажышкыннарын кичээңгейге албайн, чугааны дооскан.

Дараазында неделяда Хертек Чүдеевич колхоз конторазында эртенги ажыл хуваалдазын доозуп олурда, найысылалдан телефон долгап келген. Амыр-менди айтырза-ла, Тока дарганың үнү дыңналып келген:

— «Мурнакчы» колхоз кожуунда часкы тарылганы саададып, өске ажыл-агыйларның адак соонда чоруп турар хире ышкажыл, Хертек Чүдеевич! «Мурнакчы» колхозтун даргазының ады-ла Кудурукпай боордан башка, ажыл-херээ кудурукпай апаарга болур чүве бе, моң?

— Иштик ажыл-агыйлардан озалдады эгелээнивис шын ийин, Салчак Калбак-Хөрекович — деп, Хертек Чүдеевич шымдай миннигеш, уламчылаан, — Бистиң шөлдеривис кедек, тайга чаны болгаш, довурак орайтады чылыр дээрзин билер-ле болгай силер, дарга. Чогум айыткан хуусаадан орайтапайн, чажылганы доозуптар бис, кожуунга дужак болбас бис.

— Ындыг болза эки-дир. Эткен аксыңга ээ кижиле болгай сен. Улаштыр депутатта дээрже дедир тепкеш чыдыпкан, аныяк башкы уруг депшиди алган эр-дир сен, але — дээш, Салчак Калбак-Хөрекович каттыргылаан.

— Хамык-ла бедик хүлээлгелерни кара чааскаан элээш туруп бээрже, эпчок-даа, берге-даа чүве-дир, дарга. Бо сумуда менден өске төлөптүг кижилер арбын, ынчангаш бодумну чайлаткаш, өске кандидатураны саналдааным шын.

Ол харыны дыңнааш, Тока дарга база-ла каттыргылап:

— Бергедеп каяа бергедеэр ийик сен, кажарлапкан эш-тир сен ийин, але. Бодуң сумуңдан саналдап аан. Чаңгыс ок-биле ийи койгун адып апыр-ла сен. Ол болбас ийикпе! — деп мактай каапкаш, — Ам өшкү кадарар хүлээлгеч кажан чүвөл моң? Тараажык дарганы деидеткен кижиле чордуң! — дээш, ыткыры-биле тадылады каттыргылаан. Дарганың каткызы соксаарга, Хертек Чүдеевич хары берген:

— Ийи айда бир катап келир-ле ээлчег болгай, Салчак Калбак-Хөрекович.

— Ындыг болза барыктыг чүведир. Демги даргавыс ол хүлээлгечни хүннүң ышкаш кылдыр бодап, меңзээн кижиле эвеспе. Ийе, ол база-ла бедик хүлээлгеч-дир! — дээш, дарга өске айтырылгарже шилчээн.

Часкы тарылганы «Мурнакчы» колхоз хамыктың соонда эгелээн-даа болза, кожуунун өске ажыл-агыйларын мурнай доозупкан. Ам хүннүң айтыры — картофель, ногаа тарылгазы, суггарылга ажылын шуудадыры, хой кыргылдазы, мал-маганны чайлагладырынга белеткел. Ол талазы-биле айтырылгарны баштаар чер кежигүннери-биле бөгүн бирден бирээ чокка сайгарганының соонда, Хертек Чүдеевич суму Совединин конторазында басыпкан.

Көдээ Совет даргазы Очур-оолга колхозтун амгы үдеги кол ажыл-херээниң, сорулгаларының дугайында медээ дыңнадылгарны берген. Хой кыргылдазынга суму чонун эвилелдеп кириштиреринин дугайында суму даргазының медеглелин чөпсүнүп, хүлээп алган.

Далаш чокка улашкан аап-саап чугаа кадында эскет чок болдурурын кызыдып, Хертек Чүдеевич чугааланып олурган:

— Дүүн кежээ суур бажында кезек кырганнарга ужурашкылап, ийибир бажыңга кирдим. Эки ор бис-ле дижирлер-дир — дээш, ийи кырган кадайның аттарын адааш, хөөкүйлерниң коданында «ыт кагар чүве чок» деп болур-дур, хараган, шагбан чыып оттулуп олурлар. Токпак-ыяштан көдээ Совет дүжүртүп бериптер боор аа, дарга. Адыг-оол механик машинаны тускайлап бээр боор — деп каан.

Ол кадында көдээ Советтин секретары уруг кожуун төвүндөн келген бижиктер, солуннар кирип кааш, үнүп бар чорда, Хертек Чүдеевич:

— Дуңмам, дуңмам! — деп кыйгырып, — Ам мээң кадат эрттирер ээлчээм кажан ийик? — деп айтырган.

Секретарь суму даргазынче көрнүп каап, хары бербейн туруп берген. Суму даргазы олура:

— Силерни моон соңгаар кадат ээлчээңге кириштирбес деп шиитпирлээн бис — дээн.

Чазык шырайы чиде берип, колхоз даргазы айтырган:

— Кымнар?

— Бис — дээш, суму даргазы секретарынче көргөн.

База катап арны чазыга берип, оонак диштерин көзүлдүрө хүлүмзүрүп, карактарын шимецнетпишаан, Хертек Чүдеевич барык-ла сургаан ышкаш чугаалаан:

— Силер ийи, дуңмаларым, база мен — үжелээ-даа, көдээ Советтин кежигүннеринин доозазы-даа чоннун ниити хуралының шиитпирин халап шыдаваас бис. Ындыг чүдөк чүве кылбаалыңар.

Ынча дээш ам сандайдан туруп, үнүп бар чыда, ээлчег хүннүн бүдүүзүндө кээп сагындырптарын суму секретары уругдан дилээн. Суму даргазы ыт чокка хүлүмзүрүп олурп калган.

(Уланчылыг).

Салчак СОДУНАМ.

Кызыл хоорай

Эртенгиниң дөрт шак. Удуу-чаңнал-оттуучаңнал чыткан

бичии уруг шайлап орган ада-ие-зиниң бөгүн кым каяа баарын, чүнү кылырын дугурушкан ыптыкыр эвес чугаазын дыңнап чыда, катап удуй бээр. Үр болбаанда, оларга үш дугаар кижиниң үнү каттыжа бээрге, ам-на оттур үе келген-дир деп билип кааш, тура халыыр — оон башка ачазы эдерпейн баар. Сиген шөлдери азы малчын коданнар кезири дээр ачазына уш-кажыпкан бичии уруг оон төртүтүнген алдын кавайы — Аяңгаты, Шекпээр, Хемчик, Эрги-Барлык оон чуртталгаже, ажыл-ишке, алдар-атче үнер оруунуң эгези дээрзин баш удур каяа билген деп...

1955 чылда өгленген аныяктарның уруглары шупту чеди кижии. Чергелештир дискен шокар чинчи сагындырар — ийи кыс, бир оол, бир кыс, бир оол, ийи кыс. Оларның «алдын» ортун кызы — Лариса. Ачазының ады — Сынаа Намчылович Монгуш, алыс эртеми механизатор, бүгү назынында «Шекпээр» совхозка Аяңгатының салбыр эргелекчизи болуп ажылдаан. Авазы Харлакай Шуржун-ооловна Кызылдың башкы училищезин дооскаш, чоннуң ачыл-төлүн өөредип ажылдаан. Ада-иези «Чеди-Хаан сылдыс дег чеди уругларлыг бис» деп чаптап чорааш, оларны ажыл-ишке кижизидип өстүргеннер. Ачазындан чыда калбас уруу Лариса 1978 чылда Аяңгаты ортумак школазын чүгле бештерге дооскан деп аттестатты ынчан «Шекпээр» совхозтун директору Шериг-оол Дизижинович Ооржактың холундан алган. Доозукчуларның байырлыг кезээзинге Ооржак дарга Ларисаның холун туткаш чагаан: «Мен дег экономист боор сен, кызыл диплом-биле доозар сен!» Ындыг болган-даа, Лариса Сынааевна Монгуш 1983 чылдың декабрь 31-де төрөөн чери Аяңгатыга Барнаулдун көдээ ажыл-агый институтун дооскан, экономист мергезилдиг специалист деп шыныткан кызыл дипломнуг чанып келген.

Он ажыг хонганда, январь 13-те, «Шекпээр» совхозтун контро-разына аныяк экономист ажыл дилеп четкен. Ынчангы директор Мандыт-оол Кара-Сал «бисте ажыл чок» дээрге, улаштыр ко-жуунуң көдээ ажыл-агый эргеле-линче чорупкан.

Эргелелдин даргазы Станислав Иванович Ильенковтун кабинетинче киргеш, аныяк специалист Лариса «Хемчик» совхозтун улуг бухгалтеринге томуйлаткан. «Хем-чик» совхоз. Директору — хоочун удуртукчу Сарыглар Октяа Дан-зынович. Агроному — Тимирязев аттыг Көдээ ажыл-агый академиязының доозукчуу Светлана Делбиновна Саая. Тараа дээрге сагланнар, картофельдин дүжү-дү-биле «Хемчик» республикага бирги черге турган. Ийи хойжу бригаданың шээр малының саны — 45 муң. Улуг бухгалтер Сынааевна саң-хөө ажылындан аңгыда, шыңгы контролду тургузупкан: мал-чын коданнарже үнүп, хураганнар-ның кулаанда биркалар бар-чогун хынап, санаар. Сиген шөлүңгө кел-геш, тургускан сарааттын узунун, дооразын хемчээгеш, малчын он тонна сиген кезер норма-планын күүсеткенин ыяп хынаар... Ол бүгү арга-дуржулга, кызымак нүүр кайыын келгенил?

Эртем чедип алган аныяк спе-циалист күш-ажылчы эге базымын кандыг удуртукчу-биле эгелээнил, оон арткан чуртталгазында ажыл-га хамаарылгазының овуру хевир-

ШОКАР ЧИНЧИ ДИЗИИНИН БИРЭЭЗИ

леттинер. Директору боду ажыл-дан озалдаар, арга-дуржулгазы эвээш, негелде чок кижии болза, аныяк кижии чер албас, суларгай школань эрткен-дир деп болур. Эки удуртукчудан аныяк кижии хөйүн өөренип, билип аар. Ача-зының соонга ушканып алган чо-руур Ларисаны ам чон Сынааевна деп хүндүлөп чугаалажыр кылдыр өзүп келгеш база-ла олар ышкаш хову-шөлдү эргип, салган сараат-тын хемчээлин, черниң шыгын, та-рааның өзүмүн көрүп, билер апар-ган. Ындыг негелделиг «школань» эрткенин Лариса Монгуш аксым-кежин-дир деп чоргаарал-биле бо-дал чорууру таварылга эвес.

Ол совхозка беш чыл ажыл-дап турда, «Барлык» сов-хозка экономистеп ажылдаары-биле шилчиткен. Кожуунуң эң улуг ажыл-агыйы ол турган — дөрт сал-бырлыг. Сараат, хөпзэннин, мал бажы, тараа шөлдүн, кывар-чаар чүүлдүн хемчээли ийи катап көвү-дээр чүве болганда, ол бүгү ажыл-дарны хынап четтикпес. Өске бух-галтерни, экономисти чоруткаш, дөмей-ле чедип көргөш, ажылдың байдалы кайы хире дээрзин хынап көөрүн Сынааевна дагып каар. Ажылдың хөйүн! Кижии күжү төдүп четпес турган дизе, частырыг чок. Чоннуң амыдыралга чүткүлдүүн чүү дээр — мал-магандан аңгы-да, беш-алды хаванни өстүргөш, күзүн соп аар. Эдин чиир, ман-чылаар... Арагалаар безин чай чок турган. Онза-ла үе...

Улуг оглу Өнер шору өзүп кээр-ге, Лариса 1988 чылда Москваның Тимирязев аттыг академиязының аспирантуразына дужаап кирип алган. Ол-ла өөредилге чылында педагогика талазы-биле база эр-тем ажылын камгалап ал четти-гипкен. Кызылга келгеш, бухгал-терлер билии бедидер курстарга башкылай берген. Удатпаанда би-лиг бедидер школада дыка шыы-рак аныяк уруг башкылай берген деп чар дыңнааш, Көдээ ажыл-агый яамызының ынчангы сайыды Вадим Орамболович Оюн Лариса Монгушту яамыга бухгалтерлеп ажылдаарын сүмелзэн. Ийи чыл дургузунда ажылдап кээрге, бир-ле хүн, апрель айда, сайыт ону кабинетинче кыйгырткан. «Нити чуртта аш-чем хандырылганың байдалы нарын деп чүвени билер силер. Керээ-езугаар көдээге ба-рып ажылдаар эртем-билиглиг специалистер херек. «Аяңгаты» совхоз деп көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин тургузар деп тур бис. Өскөн-төрөөн черинер-дир, силерни директорларнар дизе, чөпшээрээр силер бе?» — деп, Вадим Орамболович айтырган.

— Мен кайын шыдаар мен, дарга — деп турбуже, Аяңгатыга чаа тургустунар совхозтун дирек-тору Лариса Сынааевна Монгуш деп дужаал үндүргөш, чорудупкан. Ол үеде оон хар-назыны — 29... Барган дораан ачазы-биле сү-мелешкен, бүзүрелдиг башкызы ол. Салбырга ынчан кончуг ажыл-гыр, кезээ улус турган, оларны чыып, хурал эрттиргеннер. Ам-даа оларның аттарын дүүн чаа бол-ган ышкаш сактыр: Эрес-оол Со-дунамович Кара-Куулар, Вячеслав Ким-оолович Саакпан, Монгуш Ва-сильевич Хөөгөнчик, Иван Ооржак (Кайбыр). Кайы шөлден эгелээ-рил? Ачазы-биле шиш демир тудуп алгаш, ол-бо шөлге четкеш, шы-гын хынаан, ол шөлге хар чуга, бо черниң шыгы кылын... Бажыңнар даштында тургускан тракторларны четчелээш, херек ужурулг артык

кезектерни бижип алган. Үре-зин, кывар-чаар чүүл, сеялка база херек. Часкы тарылга ажылдарын графиктей бижип алган. Улуг, Би-чин Аяңгаты — сугтарылга, эргиде турган арат-каналдары деп адаар бугаларны аштаар ажыл дээш, кы-лыр чүүлдер-ле хөй. Чаа совхозка эң баштайгы улуг кампания — час-кы тарылгага хергелеттинер артык кезектерниң даңзызы болгаш ча-рыгдалын тодаргай санал көрүп каан бижик туткан Лариса сайытка үш дугаар хонуунда чедип кээрин кым-даа манаваан. Чаа тургустунуп турар ажыл-агыйга черле дузала-вайн канчаар, ынчалза-даа сайыт бажын ажыр чүнү-даа аазаваан турган. Кажан чоруткан кижизи үш дугаар хүнүнде кирип кел-геш, чаа совхозтун ажыл-агыйын канчаар эгелээриниң тодаргай оруун айтып каан планны эккээр-ге, номчуп танышкаш, сеткилинден өөрүп турган. Совхоз директор-ларыннан тарылга дугайында бир дугаар чугаалажып, дуза дилеп келген кижии — Лариса. Демги даңгыда бар бүгү артык кезектер-биле 100 хуу хандыраар, оон кы-рындан үш чаа комбайн, үш трак-тор, «Беларусь-М» деп ийи мостуг трактор, чал-чаа «УАЗ», «Урал» деп машина, үш чаа сеялка, үре-зин чажар «СТС-2-1» деп агрегат, ол шагда чаа көстүп келген илиир (борона) — черни чарарда, ону андара октавас. Сагыш ышкаш бок сигенниң дазылын кеспи-шаан, бурунгаар чоруп-ла оорар, дазыл артып каар болза, тараа сы-вын кыза туда бээр, орта үнмейн баар. Сагыш ышкаш ол хире хөй чаа техниканы алыр деп таңма салган бижикти тутсуптарга, Ла-рисада ыыттаар сөс чок, буттары безин бастынмайн турган. Болза-даа улуг бүзүрел, деткимче болган — өөрүшкү дээрге «чүвүр сыңмас!»

Бүгү машина-техника часкы тарылгаже апрель 26-да ховуже үнеринге белен. Механи-заторлар үш ээлчег кылдыр ажыл-дап турган: бирээзи — чөмөнип, дыштанып, өскези — тракторну үзеп-чаар, белеткээр, үшкүзү — чер тарып турар. Май 9-та тарылга доозулган. 1961 чылдан бээр та-раа тарывайн келген куруккан че-ре, үжөн чыл эрткенде, сугтаргаш, үрезин чажып каарга, чаагай-ла тараа үнгөн.

Лариса Сынааевна бо хүннер-ге чедир часкы тарылганы апрель-ден май эгезинге чедир чорудар ужурулг деп санаар: черниң шыгы, часкы хүннүн чылыын тудуп, ажыл-лаары чугула. Эки үрезиннерлиг болза эки. Эң баштайгы чылын «Аяңгаты» бир гадан 23 центнер дүжүттү алган, республикада ол көргүзүг ортумаа-биле 8-9 центнер турган. Совхозтун болгаш кожа ажыл-агыйларда «53» маркалыг чүк машиналары ол хире хөй тарааны сөөртүр дээш четтикпейн турганнар. Бир «53»-ке 2 тонна 300 кг тараа сыңар боор. «КАМАЗ»-тар чагыдар ужурга таварышкан-нар. Дараазында чылын бир гадан 18-19 центнер дүжүттү алганнар. «Тараа турда тодуг-ла мен» деп анаа эвес чугаалажыр: чоннуң мал-маганы, хаван-дагаазының саны көвүдзэн. Мурнакчылар муң-муң беш чүс хире чедир акшаны ажыл-дап ал турганнар. Чыл төнчүзүнде «он үш дугаар» деп акшазы чам-дык улустун ийи муң рубль чеде бээр. Тозан-тозан бир чылдарда ол дээрге дыка хөй акша. Чылдың үш чүс тозан хонуунда «ам чүнү кылыптайн» деп дииренге душ-кан кижии дугайында чугаада дег,

ажылдап кээр улус турганын Ла-риса Сынааевна ам бодап оорар... Ынчан талон системазы турган. Эң хөй чер чарган механизаторга 10 «Беломор» деп тааклы өөрүшкү турган. Ыа ол безин... «Иж-Комби» деп мотоцикл, даараныр машина, хевистер, «Ягуар» деп мотоцикл, бажың эт-севи бо-ла бүгү бараан-нарны мурнакчылар саддып алзын дээш совхоз баштаар чери айты-рыгны чогуур черлерге тургузуп шыдаан. Ынчаар орта кожа сов-хозтарның чолаачылары, механи-заторлары «бисти хүлээп алыңар» дээш кээп эгелзэн.

1993 чыл. ТР-ниң Дээди Хура-лының депутаттарына соңгүлда кампаниязы эгелзэн. Барыын-Хем-чик кожуундан дөрт кордакчы бар. Оларның аразында «Аяңгаты» совхозтун директору — Л.С. Мон-гуш. Аяңгатыжылар директоруус депутаттай бээр болза, моон ар-тык эки чурттаар боор бис деп сү-мелешкеш, даргазын соңгуп аарга, Дээди Хуралдың доктаамал ажыл-даар үжөн ийи депутаттарының бирээзи Лариса Монгуш болган. Чылдар бир-ийилеп шуушса-ла, 1997 чыл келген. Июль ай. Оннун хүнү. Чазактан Лариса Сынааев-ны кел дээр сөс келген. Ол үеде Президент Ш.Д. Ооржак агро-үлөтпүр адырының талазы-биле бирги оралакчызы кылдыр ажыл-даарын сүмелзэн. «Уруум чаа-ла бир харлыг, кадыкшылы база су-ларгай, шыдавас боор мен, дарга» — дээрге, Шериг-оол Дизижиович тургаш: «Эки нянядан тып алыңар. Эртемиң ол-дур, көдээ ажыл-агый, удуртукчу дуржулгаң бар, хоойлу-ларны билер-дир сен. Приемная-да силерни оралакчы-сайыт деп бижзэн Чарлык-биле танышкаш, ажылдап эгелей беринер» — дээр, ол-ла. Харылаар ужурулг айтырылганың хөйүңгө баш дес-кинип турар: экология, аңныыр ажыл-агыйы, балык тывыжы, өрт өжүрери, арга-арыг, аш-чем хан-дырылгазы, каадырлар белеткели, институт, техникум, куш фабрика-зы, бөрүлөр узуткаары, «бюджет камгалалы»... Ол-ла чылдың ав-густ айда РФ-тин Чазаның дарга-зы В. Черномырдинниң оралакчы-зы В.Н. Хлыстун-биле журажып, республиканың агроүлөтпүрүнүн байдалын таныштырган. Бүгү-российжи агроүлөтпүрге кара чаңгыс херээжен удуртукчу Ла-риса Сынааевна болурга, Москвага аэропорттан уткуп аар кижии чорут-каш, Кремльге боду кабинетинден үнүп кээп, өрээлинче чалааны база онзагай. Экономист, совхоз дирек-тору, эртем адын камгалаан, депу-таттап чораан мен дээрге, Хлыс-тун дарга дыка магадап «маадыр кижии-дир силер» деп үнелелди берген.

Акшаландырышыкын ба-рык чок деп болур берге үеде республиканың агроүлөтпүр комплекзиниң бүгү адырларының үзүктел чок ажылын бажы-мойну-биле харылап ора, хөй-ле берге-лерни Лариса Сынааевна эрткен. Ынчалза-даа чеже-даа удуртукчу, улуг дарга, мерген угаанныг бол-зуңза-даа, кижиден хамаарышпас, алдыртпас берге турар дээрзин сеткил-чүрээ-биле чурттап эрткен-нерниң бирээзи база-ла ол. 1998 чылдың чазы. Хар улуг, ырак ко-жууннарда чут эгелзэн. Оон-би-ле чадажып турда, улуг өрттөр өөскүп үнгөн. Чүс-чүс чылдарда шөлзөн өзүп келген чиндигир улуг ыштар оттан барып хорал, аң-мен хамаанчок, курт-кымыскайа дезип чадал турарын көргөш, Лариса Сы-

нааевна, шынал-ла, муңа Бойдустун айыыл-халасын нунга кижии күжүр чүү-даа э-он... Ол-ла чылдың август — үнө чок апарып, чурттуң э-казын одура шаап каан. «ца, он үш» дигиривис ол уржуктары-биле сандар эгелеп, чон аразына хөй үнөр деп баарга, Ооржак ону ТР-ниң Пенсия фонд даргазының оралакчызы к-чорудупкан. Шалын акша-сия чүге үзүктөлип турганын бүдүрүлгелерге, чурттакчы-рык, чылыг дээш туда сан-турган. Ону төлээр акша-Бүдүрүлгелерни, органи-ларны удур-дедир чүгле ар-да санажылга аргазын ажы-дээр ышкаш хемчеглерни а-гаш, чоорту пенсия өрөзи-лап алганнар.

Чаа ажылдың уг-шин-айлап алган турда, О-дарга келдирткеш, көдээ а-агый сайыдынга ажылдаары чоруткан. Ол дээрге 2001 Нити чуртта экономиктиң с-раашкын республиканың а-ажыл-агыйынга аары-биле-ген. Ажыл-агыйда дуржул-аныяктар келген. Сүмө к-дузалап болур хире улуг ко-дуу оранче чоруткан. Сутта-чорутпаан шөлге үрезин ча-дүжүт албас. «Агроснаб» с-мазы дүшкен. Кожуун-сум-гырыкчылары-биле арнын о-оргаш чугаалажыр, өөредир, публикада байдалды беш с-зы дег сайгарып билири-тукчу кижиден үе негеп ке-Күрүнеден деткимче, ханды-га чокта ажыл-агыйлар бу-дүшкүлзэн. Ам чүгле херек к-да эки түннелдерлиг көдээ а-агый бүдүрүлгелеринче кө-деткиир сорулга тургусту-Ынчаар үр эвес ажылдап ту-Күрүне чагылларының тала-ле яамы тургузар, оон сайы-Л.С.Монгушту томуйлаар дуга-да Чарлыкка Президент ат са-Ынчан Ооржак дарга мында «Аныяк кижии-дир сен, дунмак-ажылды шуудадып көр. Бод-акшазын чамдык удуртукчу-өскээр самчыгдал турар-дыр, болдурбазын кызар сен». Күр-чагылгарын, чижээ, бюджет о-низацияларының эмнер, аш-ч-дериг-херекселдер-биле хан-рылгазынга херек чүүлдерн-дып алган өртзөн аартадыр, а-бижип алгаш, хөй акша «ч-турган улус эвээш эвес тур-Ону болдурбас дээш аукцион-лааш, ажык байдалга конкур-чарлаар дуржулганы чаа я-боттандырып эгелзэн. Чеже-ч-чеме-халагны дыңнап эргеп-чүгле бурган-на билер боор он-

Бонааевна Монгуш рес-ликаның Приставтар албанын беш чыл улаштыр ажылдап тур-«Россияның Приставтар ал-нының ажылынга кириген а-хавыязы дээш» деп медаль-ыш дакпыр шаңнаткан. Полков-эргелиг. Бо-ла бүгү олут-чө-чок ажыл-ижиниң артында чон-нуң деткимчези, бүзүрелин а-аңгыда, өөнүн ээзи Анатоли-Дорунаевичиниң, оолдарын-болгаш бичии кызы Ценд-Аш-ынакшылы, хүндүткел турар-ол дыка үнелеп чоруур. «Ты-мен чүнүң-биле алдаржыдың-деп бодап чоруур эр хиндик-кижилерниң аразында ховар с-лым-чолдуг херээжен удуртук-бары онза-ла-дыр.

Галина МАСПЫК-ОО

“Дербент” мебель

Бүдүрүкчүлөрдөн эт-сеп;
Эд-не чийик өртектиг регионда;
Хоорай иштинде халас чедирип турар;
Кредитке бериш турар.

Кызыл хоорай, менистай кудумчузу, 15
Тел: 8(39422)3-48-50.

Кызыл хоорай, “РПС” баазасы, 25-2
Тел: 8(39422)2-48-49

Телевирлиг үндөзүгө парлаа

«РОССИЯНЫҢ ЭЖИКТЕРИ» МАГАЗИН

950 рубльден өрү өртектиг өрээлдер эжиктери болгаш 2900 рубльден өрү өртектиг даштыкы эжиктер. Купе, Гармошка, дүрүр «Номчугаш» деп эжиктер. Аркалар, чылыг шала, ПВХ плитка шала шывыгылары.

Ажылдаары: пон.-субб. 9.00-18.00 ш. Улуг-хүн — дыштаныр хүн. Кызыл хоорай, Титов кудумчузу, 7.

Тел. 8 (39422)2-16-93, 8-923-262-1111

КХН «ГИГАНТ-СЕРВИС». ОГРН 1031700523546

Өртектиг парлаан үезинде шын болур.
Телевирлиг үндөзүгө парлаа

АА ТУТТУНУП ТУРАР КВАРТИРАЛАР

АНГАРСКИЙ 25
БУАВАР

ам чедир чер шимчээшкенинге быжыг
комт технология-биле тудуп турар бажың
рар чери таарымчалыг:
ында №5 школа болгаш чаа садик

X-294 хоойлу-биле камгалаттынган тудуг

Бажыңның адаккы каъттарын тудуп эгелзэн

КХН «Хайдыл Девелопмент» тудуп турар. Телевирлиг үндөзүгө парлаа. 118 дугаарлыг 22.10.2013 чылда Тувенский промдз. полнотта парлаан. Түдүрүкчүлөрдөн эт-сеп. 13.10.2013 чылда Кызыл хоорайны Менистай менистерин берген. Бажыңның кыры, шимчээшкенинге быжыг. Кызыл хоорай, Титов кудумчузу, 7. Телевирлиг үндөзүгө парлаа. 17.10.2013 чылда Кызыл хоорайны Менистай менистерин берген. Бажыңның кыры, шимчээшкенинге быжыг. Кызыл хоорай, Титов кудумчузу, 7. Телевирлиг үндөзүгө парлаа.

923 547 77 77 Юридиктиг болгаш амгы адреси:
Тув. Добровольцев К., 1/1

Чазалга

Хүндүлүг номчукчулар, солунувустуң бо чылдың сентябрь 16-да 6 дугаар үндүрүлгезиниң 6-гы арынында Дарый-оол Кууларның өрлерим — чоргааралым» деп чүүлүнүң 6 дугаар абзазында «Аркадий Сарыгларович Ховалыг» деп атты «Аркадий Сарыг-оол-ич Ховалыг» деп эде номчуур силер.

Садып алыкчыларның кичээнгеинге!

Тудугнуң кол материалдарынын садыы ажиттынган!!!

- чылыглаар чүүлдер
- сугдан камгалаар херекселдер
- бажыңның кырын, даштын каастаар чүүлдер
- тудуг холуксаалары
- дунзаалап каннаар монтаж херекселдери

Шуптузу Абаканның өртектиг-биле!

- Сантехника
- Одалга чылыгы, суг дамчыдар херекселдер
- Суугулар, котелдар

Кызыл хоорай, Калинин 122 «а»
Фрактал баазасы 5-22-46

Сентябрь 19-тун хүнүн-ден эгелеп Омск хоорайдан келген «Чаа технологиялар төвү» мага-боттун (бүрүнү-биле азы кезектеп) компьютерге хыналдазын эртеринче чонну чалап тур. База ол ышкаш төптүн эмчилери сумелерни бээр. Дыштаныр хүн болгаш дүштеки чапсар чокка ажылдаар.

«Мөңгүлек» гостиницазы, 2-ги каът («Билайн» офис талазындан кирер).

Харылзажыр телефону: 8-983-366-1961.

Садып тур бис.

Кызыл хоорайдан ырак эвес Ээрбек суурда 3 өрээлдиг, чаа ыяш бажың садып тур бис. От салыр база чунар өрээли аңгы. Соңгалары улуг, ак пластиктен кылган. Мансардада (крыша адаанда) чайын чурттаар 3 өрээл бар. Бажың суур кыдында чазалгыг орук чанында, мал тударынга таарымчалыг.

Харылзажыр тел. 8-913-341-40-07.

Чолаачыларны болгаш ажылчыларны ажылга хүлээп алыр бис. Ажылчыларга негелде улуг. Шалыңын кылганын барымдаалааш, төлээр, ол эки болгаш чогуур үезинде үнер.

Тел. 8-929-313-1717.

Кады төрзэн угбамның уруу, республиканың өкпе аарыглар талазы-биле диспансериниң фтизиатр эмчизи болуп ажылдап чораан Шончалай Романовна БАДЫНЫҢ чырык адынга тураскааттым.

«Мөңгүлек» гостиница комплекстиң 20 кв.м.-ден 1000 кв.м. кеззэн садып турар.

Харылзажыр тел. 8 (394 22) 2-38-83; 8-906-998-6116.

Тудуг каттыжыышкыны ASIA-SIBERIA

чылыгны камгалаарының аргазы

«ФРАКТАЛ» БААЗАЗЫ

- одалга
- суг хандырылгасы
- канализация
- котелдар
- сантехника
- газ-бетон
- кафе болгаш магазиннер эжиктери
- соңгалар
- балконнар
- кышкы садтар
- тамбурлар
- бажыңнар ханаларының карттары
- өрээлдээр ханалар
- оран-саваларның даштын шилдээри

8 (39422)5-22-46, 8-902-996-83-92

Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 122 а («Фрактал» баазазы)

«Тудугнуң дөжээнден серизинге чедир» тудуг болгаш шеверлеп материалдары

Сарыг бүрү дүжүп турда,
Сагыш-сеткил кударанчыг, муңгаранчыг.
Дээди эртем чедип алгаш, чедип келгеш,
Амыдырал-чуртталганың эгези боор
Ажыл-агый тургустунгаш, шуудай бээрге,
Кара холдуг өлүрүкчү дуңмамның сээң
Кээргевейин-даа, амы-тының үзүп кагды.
Угбам хөөкүй уруу дээштиң карак кызыл кызып чорааш,
Узун чаштыг хеймер кызын
Эмчи болур күзелинге чедирип каан.
Өпөязын азыражып өстүрүшкен
Кады кошкак авазыңа...
«Эртем-билиг чедип алгаш,
Силерни мен азыраар мен, хүлээлгем ол» —
Эргеленип, чассып ора, чугааланган.
Бүдүжүндөн томаанныг болган.
Хөөрей бээрге чазык чаңыг,
Аарыг-аржык угбазы мээ
Арга-сүме, чагыгларың утпайн чор мен.
Сарыг бүрү дүжүп каарга,
Сагыш-сеткил оон артык дүвүрөнчиг.
Канчаарга-даа бодаптарга
Дуңмам чок деп бүзүрөнчиг эвес боор-дур.
Салым-хуудан эртип черле шыдапас бис,
Урууну бис азыражып, өстүржүр бис.
Кара чериң чоорган кылгаш,
Төнмес уйгуң уду, дуңмам.

Даай-авазы Чечек ОНДАР.

Октябрь 1 – Бүгү-делегейниц Улуг назыныглар хүнү

АЧЫ-БУЯННЫҢ ӨРГЭЭЗИ

Кызыл хоорайда кырганнар болгаш инвалидтер бажыңыга журналист ажылым аайы-биле каш-даа катап барган мен. Аңаа четкен санымда-ла ында чурттап турар кырган болгаш инвалид кижилерниң чуртталгазының байдалы, ажаалда-дежээлдези, аш-чеми уругдарының бажыңнарында кижилерден, канчап-даа болза, черле эки-дир деп бодаар мен. Чүге дээрге оларның чуртталгазының байдалын ажы-төлүнүн холунда чамдык кырганнарның, инвалидтерниң бораң-сараң чуртталгазы-биле деңгээр-дир мен. Кырган ада-иезиниң азы аарыг-аржык төрелиниң чүгле пенсиязы-биле чурттап, оларны азыраан аттыг бооп чоруур хөй кижилерни көргөн мен. Амгы үеде ыңдыг кижилерниң саны көвүдээн. А Кызылда кырганнар болгаш инвалидтер бажыңында кижилерниң амыдырал-чуртталгазының байдалы эки. Ынчангаш ону мен ачы-буянның өргээзи деп бодаар мен.

Назы-хары улгаткан-даа болза, сагыш-сеткили чамдык аныак оолдар, кыстардан оранчок сергек хоочуннар ачы-буянның бо өргээзинде чурттап турар. Оларның чамдыызы – «Шын» солунунуң хоочун бижикчилери: Эрензен Тежит, Бады Ооржак, Багыт-оол Байкара, Наталья Сат, шүлүкчү Чечек Саая. Олар чуртталгада болушкуннарга сонургалдыг, долгандыр кижилерге кичээнге-лиг, көргөн-билгенин чон билип алзын дээш «Шын» солунче бо-ла бижиптерлер. Адак-бышкаа ам-даа чиик, бодунуң назы-харының аайы-биле аваангыр-капшагай, үе-чегелериниң аразыңга чадаг чарышка тиелелгелиг черлерни үргүлчү чаалап ап чоруур спортчу Эрес-оол Монгуш, ыраажылар Дарья Ондар, Анай-оол Мартый-оол дээш, кандыг-даа салым-чаяанныг кижилер оларның аразында бар.

Тываның хөгжүлдээинге бодунуң үлүүн ажыл-ижи-биле кириген хоочуннар мында дыка хөй. Шуптузунуң ат-сывын адап, оларның дугайында бо удаада бижип төтпес бис. Чамдыызының аттары, кылып чораан ажыл-ижи бо. Алдар-макталдыг ажылдап чораан мал эмчизи Наталья Чалзыповна Сат, дээди категорияның спорт болгаш күш-культура башкызы Семен Даваев Байкара, ССРЭ-ниң болгаш Россияның кызыгаар шериниң хоочуну Михаил Кыргысович Сундуй.

Оларның бирээзи шүлүкчү Чечек Сааяның шүлүктерин номчукчуларның кичээнге-лиг бараалгадыр-дыр бис.

Чечекмаа СААЯ

Хөгжүмчүнүн хуулгазын аялгазы
Хөңнүм чаап, шүлүк бижип
шинек берди.

УДУ, САРЫМ

Эртенги хүн хаязының чылыг шонуу
Эргимини менден былаап эргеледип,
Чайынналган чеди чүзүн херелдери,
Часыткан дег, мага-бодун өпейлей-дир.

Дүжү хөглүг болганна боор, ынчангаштың
Хүлүмзүрүү чараш арнын чырыдыпты.
Дыштыг уйгуң үзе кирбейн, сени чалтап,
Тыныжыңның чылыын билип туруп келдим.

Уду, сарым, амыдырал бергезинден,
Уйгуң-даа бол, бичин када камгалазын.
Амгы шагның каддыг-берге үүлезин
Ажыл-ишке шыдамың-на ажып эртер.

ДУВҮРҮЛ

Чайның айы хүлүмзүрүп чедип кээрге,
Часкаансыраан сеткилимниң дойлуру чүзүл?
Сагышсырал, муңгаралым чүктөп алгаш,
Чалыг шаамның хеми сенде маңап келдим.

Шагда читкен овуруңу ак-көк дээрде
Салгын сүрген булуттар-ла чуруй каалты.
Талыгың хөлүм сүмүс «Чипчип көр» – дэң,
Дажыг хем дег, чүрээм үнү четпейн барды.

Чагыс чүгле торзун хемим билген ышкаш,
Шала оожум шулуткайны агып чыдыр.
Сайлык куштар чоогумда самнавышаан,
Сагыжымда дувүрүлди үлешти ийин.

* * *

Ындынналган чүректерни доңаштырган
Ынакшылды окуп эрткен кижилер бар бе?
Ышкым чүрек уярадыр ырлай каалтар
Ылап күштүн үнөр дозу – ынакшылда.

Бистиң республикада улуг дээн назы-харлыг кижилерниң ийизи база ачы-буянның бо өргээзинде чурттап орат. Ада-чурттуң Улуг дайынының болгаш тылдың хоочуну Ксения Абрамовна Костырева 96 харлыг, күш-ажылдың хоочуну Мария Филипповна Баткева 92 харлыг. Бо хире улуг назы-харга чедир оларның чурттал чорууру Кызылда кырганнар болгаш инвалидтер бажыңының шупту ажылдакчыларының база кызымак ажылы, оларга

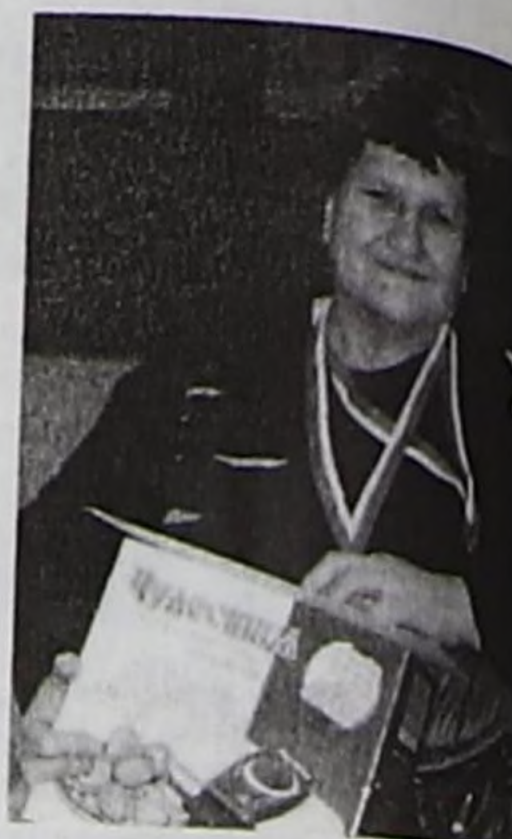
лыг кижилер хүнүнүн мурнуу чарында «Төрелиңге аалдап кел!» деп акцияны чарлап, кырганнарның ажы-төлүнче, инвалидтерниң төрелдеринче дыңнадыгларны чорудуп, мында ада-иезинге, төрелинге кээп ужуражырынче чалап турар бис. Чажыргаш канчаар, ада-иезинге кээп турар ажы-төл безин хөй эвес.

– Мында кижилерге кандыг дуза чугула боор-дур?

– Мында чурттап турар кижилерни хайгаарал, оларның сагыш-сеткили ундаргай хире болза, оларның-биле чугаалажып, дувүредип турар чүүлдерни билип ап, арга-сүме, чымчак сөс-биле дузалажырын кызып турар мен. Эң ылаңгыя маңаа чаа чурттап келген кижилерге баштайгы дээрзинде дыка берге. Аажы-чаңы, назы-хары дээш, өске-даа талалары-биле тааржып болгу дег кижилер-биле оларны таныштырып, мында амыдырал-чуртталганың байдалыңа ижигеринге дузалажып турар бис.

Назы-хары улуг болгаш инвалид кижилерниң чурттаарыңа таарымчалыг бүгү-ле чүүл мында тургустунган. Арыг-силиг хеп, орун-дөжек, аш-чемден боттары шимчеп шыдавас кижилерни ажаар-дежээринге чедир. 1-2, 2-4 оруннарлыг өрээлдерде чурттап турарлар, өрээлдерде соодукчуларга боттарының чиксээн аш-чемин шыгжал, телевизорлар көрүп олурарлар. Дыштаныр болгаш оюннар өрээлдери база бар.

Бистиң чурттакчыларывыстың барык шуптузу – сагыш-сеткил ундаралыңа белен алыспас кижилер. Оларның аразында ыраажылар, спортка хандыкшылдыглар, шевер даараныкчылар дээш, кымны чок

Мария Панова – тергелге чор
Красноярск крайга тишкен

Назы-хары улуг болгаш кижилер аразыңа маргылдаалар, үрөкүлделери дээш, өске-даа хөй хемчеглеринге үргүлчү киржип вис. Амыдырал-чуртталганың мында нуурганчыг, шимченгир хевир – сеткилдиг-даа, ал-боттун-даа бергелеп ажып эртеринге бистиң чурттакчылары дика дузалыг.

Зорький Журначан – Кызылда кырганнар болгаш инвалидтер бажыңы хоочуннар чөвүлелиниң чурттакчыларының хөй-ниити организастаарыңа, корум-чурумдарыңа ооң киржилгези улуг. Зорький Ованесович хып дээн аныак-чалы зинде кончук танцылаар, Армения-танцы ансамбльдериниң бирээ киржикчизи чораан. Абаканга гаст дап келгеш, аңаа тыва артистер таныжып алган. Олар армян артанцы идиктери белекке бергеннер ла хевээр Тываны сонургааш, республикага ажылдап турган армяндугжулар-биле кады ажылдап артыпган. Тывада ооң туткан тудуглары Республика эмнелгезиниң радиотөвү, Кызылдың № 8 школазы, медицина училищезиниң спорт залы, кожунуң школалар, уруглар садиктери дээш, даа өске. 20 метр хире бедик тудук кээп дүшкеш, бертик-межели наарааш, бир будун кестирер ужурга тырышкан. Бут чок арткыш, кадайы уруунга аартык болбазы-биле Кызылдың кырганнар болгаш инвалидтер бажыңында чедип келген. Өг-бүлениң харылзаазы үзүлбээн, уруу ачаы ужуражып кээп турар. Зорький Ованесовичиң сагыш-сеткили кончук болгаш кижилер: «Тудуг тудуп тургаш, бут чок кыттым. Болган чүвени ам канчаар – ол чугаалады. – Тывада туткан тудугурым хөй, Кызылда база. Ол дээш сеткилим чоргаар. Найысылал Кызыл хоочун чоруту сайзырап, аян кирип, чараш ачар. Аңаа дыка өөрүүр-дүр мен. Ынчангаш үлүүм база бар».

Кызылдың кырганнар болгаш инвалидтер бажыңы дээривис ачы-буянның өргээзинде мындыг төлөптүг кижилер чурттап турар-дыр.

Шаңгыр-оол МОНГУ

Чуруктарны Кызылдың кырганнар болгаш инвалидтер бажыңының орду-винден алган.

Хоочуннар бажыңының спортчулары.

кичээнге-лиг, сагыш салыышкыны болбайн канчаар.

Кызылдың кырганнар болгаш инвалидтер бажыңының чурттакчыларының сагыш-сеткилин эки билер кижилер психолог Азияна Артаа-биле чугаалаштывыс.

– Азияна Вячеславовна, мында чурттап турар кижилерге эң берге чүве чүл?

– Эң-не берге чүве – оларның чамдыызынга, харын-даа хөй кезинге деп болур, чырык черге төрээш, азырап, кижизидип өстүрүп каан ажы-төлүнүнүң хамаарылгазы. Чылдың-на, улуг назы-хар-

дээр. Ынчангаш бо өргээде амыдырал-чуртталга бодунуң уу-биле хайнып турар. Концерттер белеткеп алгаш, Хайыраканда, Хову-Аксында дээш, өске кырганнар болгаш инвалидтер бажыңнарыңа барып көргүзүп турар бис. «Серебрянкага» бистиң чурттакчыларывыс дыштанып, чайын аржааннап, «Алдын-Булак» этно-культура төвүңге дыштанып, Чаа-Хөлде Будда тураскаалыңа тейлеп барып турар. Чоокку үеде Улуг-Хем кыдыында чаарттыңан «Азия төвүн», «Хааннар аңнаашкыны» деп тураскаалды барып көөр бис.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

кол редактор – 2-01-35,
редакторнун дузалакчызы – 2-30-69, редакторнун оралакчызы –
2-19-87, бухгалтерия – 2-18-10.

КИЛДИСТЕР:

Нийтирил-политиктиг килдиз – 2-17-91, 2-17-05.
Экономика килдиз – 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити
амыдырал килдиз – 2-03-88. Очулга килдиз – 2-03-87. Реклама,
чарлал килдиз – 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-
22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли 2 парлаар ама.

Тираж 6454. Чагыт 122. Номериң парлагаже дужаганы: график
езугаар – 21.00, херек кырында – 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.
Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар
адырыңга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы
биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилериниң
дугаары – ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның
туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылар
дыңнадыглары дээш авторлар боттары харылаар.